

Кыргыз тили

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын газетасы

| №11 (285) | 30.11.2022. | e-mail: kyrgyztili@mail.ru

Мамлекеттик тил көйгөйүнүн тегерегиндеги сөз

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын “Кыргыз тили” газетасынын редакциясында “Кыргыз тилинин бүгүнкү абалы жана борбор калаанын күнүмдүк турмушунда колдонулушу” деген темада талкуу болду. Аталган иш-чарага комиссиянын төрагасы К.Осмоналиев, төраганын орун басары Ж.Орозобекова, КР эл акыны Т.Самудинов, тил илиминин аалымы, профессор К.Конкобаев, адабиятчы, сынчы Э.Нурушев, КР эл артисти К.Азыкбаев, журналист Э.Ажыканова катышты. Баарлашууну газетанын башкы редактору Д.Керимов алып барды.

Дүйшөн Керимов: – Биз демилгелеген тегерек стол талкуусуна келгениңиздерге алдын-ала рахмат! Мында айтыла турган суроо бир: Кыргыз тилинин бүгүнкү абалы, кагылайын эне тилибиз айрыкча борбор калаа Бишкекте өз боордошторубуз тарабынан колдонулбай кодуланып, чектелип баратканы кандай? Буга эмне кылуу керек?

Каныбек Осмоналиев: – Алып баруучу суроону менимче ачык, так койду. Мында баары айтылып турат. Чын эле эмне кылуу керек? Мен бул кызматка келгенден баштасам, кырдаал мен күткөндөн да оор болуп чыкты. Президент мени чакырып алып, тапшырма бергенде, биринчи тапшырма мындай болду эле: “Ал жерде уюштуруучулук иштерди натыйжалуу жасаш керек. Бул боюнча тажрыйбаңыз бар, министр болуп иштедиңиз, депутат болуп иштедиңиз, колуңуздан келет. Китептерди чыгарып, салтанаттарга катышып, төш белги берген заман өттү. Өзгөрүү өтө зарыл...” деп, маселени туура, ачык койду. Келгенде байкадым, жалпы иш чындыгында ошондой экен. Тилекке каршы бизде мындай стереотип түзүлүп калыптыр да, мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын иштеген иши көчөлөрдөгү көрнөк-жарнактар менен эле чектелип, бааланат экен. Маселен, мыйзамды түзүш, нормативдик башка документтерди жазыш, зарыл токтомдорду жасаш ачык эле мааниге ээ болбой калыптыр. Мен аны биринчи орунга коюп, ишти баштадым. Ооба, Былтыр С.Мусаев мыйзамды жазып даярдап койгон экен. Ошол мыйзамды кайрадан карап,

эми бердик Жогорку Кеңешке. Анткени жаңы конституцияда жакшы берилген. Дагы бир жаңылык болот. Айтмакчы, быйылкы жылдын 30-апрелинде министрлер кабинетинин отуруму болгон экен. Анда мындай маселелерди карашыптыр: 31-августка чейин бардык иш кагаздар, аткаруу бийлиги болобу, сот бийлиги болобу, Жогорку Кеңештин өзү болобу мамлекеттик тилге өткөрүү жөнүндө. Мен аны көрүп абдан сүйүндүм. Убакыт аз эле. Дароо облустарды кыдырып кеттим. Баткен, Ош аймагында абал бирдей экен. Алар баардыгы мамлекеттик тилге өтүптүр эчак эле. Башка маселе, сабаттуулук маселеси. Андан Талас, Нарын, Чүй облустарын кыдырдык. Бишкекти көрдүк. Ошонун баарынын жыйынтыгын чыгарганга убакыт кетти. Натыйжада президентке киргизип, жарлыктын долбоорун даярдадык. Кыргыз эл мугалими Б.Исаков айтты: “Бул өжөрдүгүң менен дагы бир жолу СИЗОго түшүп калбагың, ашыкча сүйлөп алып, бул мөөнөт реалдуу эмес. Бул маселени 2023-жылдын 1-январынан дегиле” деди. Бектур агай тилдин ал-ахыбалын жеринен терең билген адис, көп жылдык байланышыбыз бар. Мына ушундай көптөгөн адистер менен ой бөлүштүк, кеңештик. Ошто, Баткенде, бардык эле аймактарда айрыкча эмне дейт? Бардык документтерди мамлекеттик тилге өткөрүп койду. Бирок, жогору жактан орусча келип жатат. Министрликтерден, администрациянын өзүнөн, министрлер кабинетинен, Жогорку Кеңештен орусча келип жатат. Орусча келген кагазга орусча жооп беришибиз

керек. Орусча келсе, кыргызча жооп бере бергиле, деген жобо мыйзамда да, токтомдо да жок, дешет. Жарнамалар, көрнөктөр боюнча абал өтө эле татаалдашып кеткен. Бардык жерде таза кыргызча жазылган жарнак жокко эсе. Тендеция, алдыга кеткен иштин агымы ушундай кетип жатат. Маселен, ЦУМдун маңдайына бир мекеме ачылды. Ал өчөшкөнсүп көрнөктөрүн англисче жазат. Аларды түшүнсө болот. Көбү фирмалар менен иштешет. Мисалы, “Adidas” дегенди кыргызча жаз десек, кандай болот? Бардыгы эч кимден сурабай эле латын графигине өтүп алышты. Мени кыйнаган жагдай, тескери жазылган көрнөк-жарнактардын кожоюндары жалаң кыргыздар. А орус тилдүүлөр болсо, тескерисинче кыргызча жазат. Мэрге кайрылсак төмөнкүдөй эрежени маңдайга коет: Жаңы Конституция күчүнө киргенде Юстиция министрлиги бардык мыйзамдарга ревизия жасаган. Маселен, ошондо көрнөк-жарнактарды бузгандарга мынча айып пул салынат деген жобону алдыртып коюшуптур. Ошону менен мэр эч нерсе кылабайт. Болгону кат жазат же сөгүш берет. Жарнамалардын сабаттуулугу боюнча кемчиликтер да бизге түз тиет. А бизден ошол жарнактын сабаттуулугун сурап кайрылган мекеме же фирма жок. Дагы бир абал, алгачкы иштей баштаган учурда мага бир дунган аял жөөлөгөн мүнөздө келди. Орусча сүйлөйт, кыргызча билбейт экен. Кайсы бир Пакистандан келген адамды ээрчитип алган: “Бул киши кыргыз жарандыгын алганды каалайт. Арызга кол коюп бериңиз!” дейт. А арызда болсо, “Кыргызча билбейм, орус ти-

лин билем” деп жазылган. Таң калуу менен кадр боюнча адисте чакырдым. Ал мындайларга справка берилип жүргөнүн айтты. Көрсө, президенттин алдындагы комиссияга ушундай справкалар берилип жүрүптүр. Чет элдик киши “Кыргыз тилин билбейм, орус тилин билем” деп ачык айтып жатат. Ал эми жободо болсо, жарандык мамлекеттик тилди же расмий тилди билген жарандарга бериле берет экен. Бул маселе боюнча жогору жактагылар менен канча карамакаршылыктар болуп жатат...

Токтосун Самудинов: – Ар бир маселенин, иштин же коомдун башат – булагы болот. Маселен, тилдин башат булагы албетте, бешик ырынан башталган да. Адам баласы төрөлгөндө ата-энеси кубанып, бешикке салып, касиеттүү сөздөрдү айтат. Анан энеси бешик ырын ырдап баштайт. Сөз ошентип куралат.

Кийин адам улгайып, оо дүйнөгө кеткенде да ырдайт адам баласы. Аны кыргыздар кошок деген. Ошентип, акындык өнөр, уйкаштык, адабият деген сөз курулуштары адам баласына асыресе кыргыз элине жакындан байланышкан. Биздин эле “Байчечекей” журналы жөнүндө абал кыйын, эскирген арабадай болуп десем, жалпы эле эне тилибиздеги абал кыйын болгону кейитет. Ала-Тоо деп бүткүл дүйнөгө белгилүү болуп калган эл журтубуздун эне тили мындай абалга түшүп калганы жакшылыкка алып келбейт. Мурдагы президент С.Жээнбеков учурунда кабыл алганда мындай бир окуяны айткан: “Бир бала бакчага барып калсам, жайнаган балдардын баары орусча сүйлөйт экен...”. Мүмкүн, экс-президент муну жөн-жай эле айтып

койду. А чындап келгенде бул ойлонтот турган, чакырып алып кеңеше турган маселе да. Эң таң калычтуусу азыр Бишкек шаарында ата-энелер балдарын кыргыз мектептен чыгарып, орус мектепке бере баштаптыр. Бул коогалуу маселе. Буга өкмөт, коомчулук чукул мамиле кылышыбыз керек. Бала ата-эненики, бирок ал эртең элдик, мамлекеттин жараны болот. Демек, бала чоңойгондон кийин элге кызмат кылат, мамлекетке кызмат кылат. Айтайын дегеним, 45 жылдан бери «Байчечекей» журналынын алгачкы чыгарылышынан баштап баш редактормун. Чач агарды, чакчелекей күн өттү дегендей. Бүгүн да «Байчечекей» журналы атын, заттын жоготпой келет. Журнал подписка, кыргызча айтканда жазылуу ыкмасында чыгып келе жатат. Көчөгө да сатпайбыз. «Байчечекей» журналы элге керек болуп жатканы үчүн чыгып жатат. Бирок, кыргыз элинин адам санына жана жашоо деңгээлине караганда журнал алда канча көп нускада чыгыш керек эле. Биз оку деп кыйнай албайт экенбиз, балдарыңды кыргыз мектепке бер деп, кыйнай албайт экенбиз. Ага өкмөттүн деле күчү келбейт. Анткени ата-эне өзү билет да. Эмне үчүн? Эми айталык, буга баарыбыз күнөөлүүбүз. Адабиятты да алып жүргөн, маданиятты да алып жүргөн кишилердин баары күнөөлүү. Анткени мугалимдин билим сапаты, окуу китептеринин сапаты, программалардын сапаты, жоопкерчиликтин жоктугу ушуга түртүп жатат. Тирүү жан болгондон кийин ойлойт да, балдарынын өлкөдө иши жок. Баягыдай заман эмес.

(Уландысы 2-3-беттерде)

(Башталышы 1-бетте)

Россияга барат же чет өлкөгө барат же болбосо англис тилине өтөм дейт. Демек, англис тилине кыргыз тили аркылуу өтө албайт, россияга барыш үчүн орус тилин жакшы билиш керек. Алар деле илимдин жаңы тепкичинен өтүш керек да. Орус тилин мыкты билиш керек да. Ошон үчүн ата-энелер орус тили керек экендигин сезип, балдарын орус мектептерге бере башташты. Аны ким токтото алат? Эч ким токтото албайт. Көбөйдү. Балдарым кыргыз мектептерин бүтүшкөн. А неберелерим №26 француз тилин тереңдетип окутууну камтыган гимназия-комплекске окушат. Гимназияга олигархтар балдарын тээ алыстан алып келип окутуу кетишет. Жүрөгүм ачышат. Мен да мекенчил адаммын. Мекенди сүйүү жетишсиз, сүйгөндөй болсун ал сени. Байдыкемдин «Эне тилин билбеген, эси жогун аныктайт, эне тилин сүйбөгөн, элин сүйүп жарытпайт» деген ыр сабын ар бир мекеменин маңдайына жарнамалап илип койсо болот эле. Тил билбеген, элди сүйбөгөндүк болуп калып жатпайбы. Эмне үчүн «Кыргызстан маданияты», «Чалкан», «Ала-Тоо» журналдары жоголуп кетти? Себеби, өкмөттүн шарты жок, акча бөлүп бере албайт. Маданият министринин өзүнүн ишин, маданиятын чагылдырып турган басылма жок. Биздин кичинекей бөбөктөргө «Байчечекей» журналы гана калды. Арман. Айтайын дегеним, «Рынок создает не литературу, а макулатуру». Азыр китеп дүкөндөрү жайнайт. Текчелери китепке батпайт. Бул эмне деген сөз? Жазуучуларыбыздын акылдуулары, Ч.Айтматовдун орун басарларынын көбөйүп кеткениби? Жок, көбү макулатурага кете турган китептер, кайдагы бир эскерүүлөр, сүрөттөр, тарых санжырага окшогон бирдемелер. Мындай майдаланууну сөз касиетин, магиясын талкалап бузууну ким токтотот? Мына ошого күрөшө турган, аларга каршы турган билимдүү, таланттуу окурманды тарбиялашыбыз керек экен. Окурман өзү илгеп, окубай коет да. Сөздүн маанисин, китептердин маанисин мугалим айтыш керек, жазуучулар айтыш керек, конференцияда, радио, телевидениеде айтылып туруш керек. Кайран Салижан Жигитов «Өрнөктүү тексттерди» жасасам деген тилеги бар эле. Анда классикалык маанидеги ырлар, аңгемелер, жомоктор өзүнчө китеп болуп кыскасы өрнөктүү тексттер өзүнчө бааланып, көрсөтүлмөк. Азыр болсо жакшы ыр деген эмне, жаман ыр деген эмне деген айырмасын билбей калды. Бир кезде М.Цветков деген орустун мыкты акыны болгон. Ошол айтчу, «Любой жогорку билимдүү кишини бир жуманын ичинде ыр жазганга үйрөтө алам, бирок акын кыла албайм» деп. Акын деген, жазуучу деген бул башка касиет. Муну барган сайын окуучулар да, жазуучулар өздөрү да билбей баратат. Китеби чыкса, өмүр баяны болсо, сүрөтү, наамы да болсо, ошол жазуучубу? Азыр жазуучулар союзунун мүчөсү 700 гө жетиптир. А Кытайдыкы 500 экен. Бизде ким көп, генералдар, академиктер, жазуучулар көп. Ал эми ахыбалыбыз, айрыкча эне тилибиздин абалы бул...

Кадыралы Конкобаев: – Кыргыздын жакшы сөзү бар, «Жаман, айтпай, жакшы жок» деген. Кудайга шүгүр, Мамлекетибиз кыйынчылыктар болуп жатса дагы телчигип келе жаткансыйт. Тил бул – күнүгө жашаган организм да. Коом канчалык өзгөргөн сайын тил ошончолук өзгөрөт. Күн сайын жаңы сөздөр кошулат. Жаңы түшүнүктөр кошулат. Элдин жашоосундагы, көз карашындагы жаңы нерселердин бардыгы пайда болуп турат. Булардын бардыгы сөз аркылуу турмушка ашат экен. Адамдын акыл сезимине сиңет экен. Мына ушул жагдайлардын баарын эсепке алганыбыз оң. СССР учурунда орус лингвистикасына жалпы эле тил теорияларына негизделген жакшы иш-аракеттер болгон. Туурасак дагы туура багыт менен туура жолго түшкөнбүз. Бирок, ошол учурда теориялык жагынан алып караганда туураган жолдун ичинде көп катачылыктар кетет экен да. Ошолордун баары баштан өттү, кетти. Бүгүн элде баягындай деңгээлдеги китеп жок, сөздүк жок, грамматикалык

Мамлекеттик тил көйгөйүнүн тегерегиндеги сөз

эреже жолдомолор жок же С.Жигитов айтып кеткен «Өрнөктүү тексттер» жок. Бул жагдайды кыргыз коому ойлонош керек да. Сөздүк жөнүндө кеп кылабы. Маселен, түрк лексикографиясында, түрк сөздүк өнөрүндө чоң традиция болгон. Ал традицияны 1900-жылдын баштарында якут тилинин сөздүгүн жазган Э.К.Пекарский деген мыкты лингвист далилдеген. Ошол илимпоз якут тилинин 3 томдук сөздүгүн жазган. Э.К.Пекарскийдин сөздүгүн түздөн-түз уланткан биздин К.К.Юдахин болгон.

СССР учурундагы түрк лексикографиясынын салтында иштелген Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгү СССР лингвистика илиминин тарыхында биринчи жолу мамлекеттик сыйлыкка татыктуу болду. Кыргыз илимдер академиясын курган нак Жапар Шүкүров агайыбыз болгон. Скрыбин жанында туруп, Кыргыз илимдер академиясынын курулушунун пайдубалын түптөгөн киши. Ал кишини «Язык Молдо Кылыча из истории киргизский письменности» деген диссертациясы үчүн 1952-жылы куугунтукка алып, кийин талаада калган сыяктуу болду. Эмгектеринин баардыгы, кол жазмаларынын баардыгы өрттөлүп кеткен. Бир нуска китеби да өз уулу Эмил Шүкүровдун архивинде да жок, КГБДнын архивинде да жок. Болгону, Москванын диссертациялык залында 1 экзemplар калган экен. Ошону мен алып келип, бүгүнкү күндө «Язык Молдо Кылыча из истории киргизский письменности» деген аталышта кайрадан чыкканы жатат. Муну эмне себептен айтып жатам, ошол киши кыргыз тилинин сөздүк жаза турган картоткасын баштаган. Кыргыз тилинин 1 томдон турган түшүндүрмө сөздүгүн алгач баштаган киши. Кийин бул кишинин көзү өтүп кеткенден кийин, жаштар чоңоюп, Эсенгул Абдылдаев 1969-жылы кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн бир томдугун чыгарды. Ал эми 2-томдугу даярдалып жатканда мен Э.Абдылдаев агайдын кол алдында иштеп, 1970-1974-жылдары 18,5 миң сөздү же 1 томдук сөздүктү машинага терип, оңдоп басмага даярдагам. Аны атайын темир сандык жасатып, академиянын тил институтуна сактатып койгонбуз. Өкүнүчтүүсү, кийин кайра куруу келип, эркиндик башталганда ошол кол жазма жок болуп кетти. Буга ким күнөөлүү деген суроого, өзүбүздүн гана кишилер деп айтууга аргасыз болосуң. Ал эми кийин, 1998-жылы улуттук комиссия түзүлгөндө сөздүк жазыш керек болду. Биздин академия кайра «Кыргыз сөздүгү» деп чыгарды. Жакында «Дөөрүмө лингвистика» деген түшүнүк пайда болду. Дөөрүмө лингвистика жалгыз гана кыргыз тил илими, лексикографиясы гана эмес, Кыргызстан тармагынын баарына жайылды. Эгемендик жылдарындагы кыргыз элинин маданиятына, тилине, тарыхына, фольклоруна, дегеле кыргыздын жан дүйнөсүнө, аң-сезимине, улуттук сезимдердин баардыгына негиз боло турган илимий документтердин баардыгы дөөрүмө лингвистика – дөөрүмө кыргыз таанууга айланды. Бул бүгүнкү күндүн ачуу чынды-

Токтосун Самудинов

Каныбек Осмоналиев

Кадыралы Конкобаев

гы. Аша чаап кеткен жактарым бардыр, бирок бүгүнкү акыбал ушундай. Ошондуктан, бүгүн заманбап сөздүк жок. Менин колумда К.К.Юдахиндин чыгарып кеткен сөздүгүнөн кийин, 45 жыл бою эмгектенип жүрүп, Жээнбай Мукамбаев агай 1380 сөздөн куралган сөздүк чыгарды. Бул боюнча агай жакшы сөз уккан жок, токмок да жеди. Аябай чоң талкуулар болду. К.К.Юдахиндин «Эй кыргыздар, кыргыздын жакшы сөзү бар, “кетмендин башын теппе, көзүңдү чукуйт деп, өзүңөрдүн келечегиңерге балта чаап жатасыңар” дегени эсте. Ошентип, Жээнбай Мукамбаев агай да тепкиде калган. 24 жыл бою Улуттук университеттин кыргыз филология факультетинин деканы болуп иштеген киши бир заматта ишке жарабай, БКнын бюросуна чейин түшүп, эчен азаптарды көрүп, кенже илимий кызматкер деген деңгээлге чейин түшүп калганда, Рахат Ачылова эже 1989-жылы жен.педке алып барып, профессорлук орунга отургузду. Бул Рахат Ачылованын баатырдыгыбы? Кайран агай инфаркт болуп 60 ка чыкпай каза болду. Агайдын 5 папканын ичинде калган аманат эмгегин мен кайра алып компьютерге терип, 2 жыл тынбай иштеп, Кипрден акча сурап келип чыгардык. Эмне себептен булардын баарын айтып жатам? Себеби, бул китеп чынчынына келгенде 100 жылдыктын энциклопедиясы. Ичинде эмне гана жок. Бир эле сөз эмес, кыргыздын түшүнүктөрүнүн бардыгы сөздүккө камтылган. Бирок, нускасы аз болуп элге жетпей жалдырап турат. Эгер мен өкмөт болсом, 100 миң нуска менен чыгарып, зарыл болуп турган кыргыз калкына бермекмин. Элдин суранычы туура, бүгүнкү күнү кыргыз тилинин табиятын же кыргыз адабиятынын табиятын чагылдырган академиялык грамматика жок, университеттер үчүн окуу китептер жок. Мектептеги окуу китептерин караңыздарчы, берилген көнүгүүлөрдү караңыздарчы, тантыган сөздөр. Ошон үчүн эң биринчи ирээтте президент дагы, өкмөт дагы мамлекеттик тил саясатын өзгөртүш керек. Бүт тармактар боюнча кыргыз тилин изилдөөнү колго алыш керек. Жаңы муундагы кадрларды даярдаш керек. Жаңы изилдөөлөрдүн натыйжасында Кыргызстандын потенциалы, мүмкүнчүлүгү ачылат жана ошого жараша адистерди бир ымалага келтирип, пайдаланып, окуу китептерин жаңылаш керек. Бул биринчи жагы. Экинчи жагы, бүт тармактар боюнча бала бакчалар, мектептер, университеттер үчүн өз өзүнчө сөздүктүн түрлөрүн чыгарыш керек. Эки тилдик, үч тилдик сөздүктүн түрлөрүн колго алыш керек. Азыр англис тили дүйнөнү каптап баратат. Демек, сөздүктөрдү жолго койбосок, рынок – макулатураны жаратат дегендей, макулатуралар толтура боло берет. Ошого карабай чыныгы изилдөөлөрдү жүргүзүп, жаңы сөздүктөрдү кайра жасашыбыз ке-

рек. Ошондуктан буларды кайра колго алып, жаңылануу зарыл. Себеби тилсиз мамлекет болбойт. Мамлекетсиз да тил болбойт. Мамлекеттик башкаруунун эң башкы куралы бул – кыргыз адабий тили. КРнын башкы конституциясында жазылган мамлекеттик тилдин статусун жаңы деңгээлге көтөрүү үчүн жаңы изилдөөлөр аркылуу тилди колдонуунун төтө, үзүрлүү жолун табышыбыз керек.

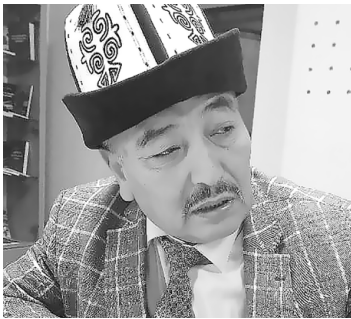
Эсенбай Нурушев: – Эмне үчүн шаарда жалаң англис жана орус тилдери басып кетти? Кыргыз тилин кичинекей кылып, лупа менен карагыдай майда жазып коет. Буга ким жооп берет? Ээрчиме элбиз да, англисче эмне экенин түшүнбөй жазып коет. Казакстандын мурунку президенти Н.Назарбаев, коркпой үркпөй туруп эле казакча сүйлөйсүң, жазасың деди. Мустафа Кемал Ататүрктү алалы, тил боюнча эки күн бою эл алдында сүйлөгөн. Эгер ошол киши түрк тилинин андай-мындайына өзү отуруп баш оту менен күйбөгөндө, азыркы түрктөр башка тилде сүйлөп калмак. Биздеги мыйзамдарды өзгөртүш керек. Албетте, реклама деген рыноктун эң чоң маалыматтык кыймылдаткыч күчү, куралы. Рынок жалаң реклама үчүн жашайт. Андан башка тамагы жок мунун. Тил комиссия чечет дейт. Тил комиссиясынын укугу чамалуу. Мэрлердин тилге кайдыгерлиги үчүн жоопко тарта турган мыйзамдар керек. Аны аткарабаган мэрлерди Кыргызстандан чыгарып салыш керек. Пафос сөздөрдү жакшы көргөн кыргыз эли, «Эне тилди сүйбөгөн, элин сүйүп жарытпайт» дегени менен, тилди сүйбөй жатпайсыңарбы? Мустафа Кемал Ататүрктөй кылып эле ар бир мекеме-ишканаларда, дегеле бардык мамлекеттик орундарда кыргыз тилде кыргызча кынтыксыз сүйлөй алган, кынтыксыз жаза алган кадрлар отурушу керек. Азыркыларын болсо, көбү оозуң кана десең, мурдун көрсөтөт. Эки тилдүүлүк деген болбогон мыйзам. Чоң тилдер, чоң маданият деген бар. Алар жөн эле жеп коет. Кыргыз жөн эле жем болуп калат. Азыр айылга барсаңыз орусча сүйлөмөйүнчө, бир нерсе түшүндүрүш кыйын болуп калды. А жогору жактагылар болсо иши менен сөзү дегеле төп келбейт. Алар кыргыз тилинин терминологиясынын тамтыгын чыгарып бүттү да. Азыр интернеттин заманы. Интернеттин заманында жаралган муун, бизди көчүккө бир тээп айдап түшөт. Ушул муундан этият болгула деп, дүйнө канкакшап жатат. Буларга тил дегендин кереги жок. Өлкө дегендин кереги жок. Өздөрүн интеллекти күчтүү муун деп атайт. Билбеген балээси жок. Бизде деле бар. Жетилип калды, келатат. Эртен эле жомогунду койчу дейт. Технология деген не кылып салды кыргызды. Баары эле мүнкүрөп телефонду карайт, балдар андан бетер. Ошондуктан, сырттан келген телефондорго атайын программа, тиркеме са-

Жылдыз Орозобекова

Эсенбай Нурушев

Курмангазы Азыкбаев

Элмира Ажыканова

лып коюу керек. Сатып жатканда кыргызча сөздөрдү салып койсо кызык да. Балдар үчүн мультфильмдерди киргизиш керек, “Алиса” сыяктуу. Технология аркылуу балдардын аң-сезимине жеткирбесек, эртең “Манасты” да укпайт. Кайсы жакка барба жер-суу аталыштары алгач англис тилинде жазылып, анан кыргызча жазылган. Ушуну көзөмөл кылган эч ким жок. Эмне десең, жанагы тил комиссиясы иштебей жатат дейт. Тилди айта берсек өтө сөз көп. Маселен, “Байчечекей” журналына өкмөт, президент олуттуу көңүл буруп, бала бакчалардан тартып таратуу керек. “Кыргыз тили” газетасына да тил боюнча, усул, сунуштама, пикир, талкуу, иш-чараларын жарыялап, өкмөт тарабынан милдеттүү түрдө окугудай ыкманы колго алуу зарыл. Буларга сайт ачыш керек. Ачканда эле балдардын көңүлүн тарта турган, балдар өздөрү тартыла турган ыкманы табыш керек. Ошол сайт аркылуу эле балдарга көп нерсени үйрөтүп алса болот. Таң калычтуусу, 4-класстагы окуучуга узун тексттерди жаттап келгиле деп тапшырма катары берет экен. Ушул себептен, неберем мектептен качып барбай койду. Тантык сөздөргө мен да жардам бере албай койдум. Илгерки “Ата, атка така как” деген таамай сөздөрдү тапса болот да. Кызыктуу ыкманы табыштын ордуна бирөөнүн даяр ырларын киргизип койгон. Кыскасы, азыркы интернеттин заманын эске алган, иликтеген да китеп түзүүчү жокко эсе экен.

Каныбек Осмоналиев: – Ушул учурга чейин Элге билим берүү министри болуп дээрлик филологдор иштептир. Натыйжасы же кесепетиби кыргыз адабиятын окутуунун сабактарын дүйнөлүк адабияттардын катарына киргизип коюшту. Аны филологдор өздөрү жасашты. Кыргыз мектептерде кыргыз адабияты дүйнөлүк адабияттын алкагында эле азыраак окутулуп жатканын кандай түшүндүрүүгө болот?

Токтосун Самудинов: – Биздин сүйлөө речибиз да аябай кыйын болуп баратат. “Пятницада телефондон звонит эткин...” дейт. Мындай караганда бул сөз өзүбүздүн гана сөзүбүздөй көрүнөт. А болбосо, “эткин” деген сөздөн башкасы биздин сөз болбой жатпайбы. Эми муну орусчадан орусчага перевод кылып жаткандай гана кеп деп түшүнсө болот. Алп жазуучубуз Түкөм айтчу, “Барынан кызыгы, мисалы, кыргыздарда бала төрөлгөндө өмүрлүү болсун деп, Өмүраалы, Өмүрбай коет. Азыркы балдарыңардын аттарын орусча жазганда Умербай, Умералы деп, кайра өлдү дегенге чыгарып жатасыңар” деп күлчү. Мен да анекдот сыяктуу болуп кеткен бир окуяны айтайын: “кыргыз жигит айылга барып, аксакал киши менен сүйлөшүп калат экен. Аксакал сурайт:

- Сен кыргызсыңбы, балам?
- Кыргызмын, ата.
- Кыргыз болсоң, эмне үчүн кыргызча сүйлөй албайсың?
- Мен кыргызмын, кыргызча түшүнөм, бирок кыргызча сүйлөй албайм.
- Атаңдын көрү ай, менин да итим ошондой, мен айтканды түшүнөт, бирок ал да сүйлөй албайт.

Г.Куликова деген министрдин кабыл алуусуна бир жолу баргам. Маселемди айтсам, “Кыргыздын журналын кыргыз албаса, ким алат. Орус, казак, тажик алабы?” деп, дароо буйрук берди. Ошонун маалында бир дүң этип чыгып кеттик. Азыр ушундай чечкиндүү мамиле керек болуп жатат. “Байчечекей” журналы, “Кыргыз тили” газетасы кимге керек? Албетте, кыргызга керек. Республикада эки миңге жакын мектеп, эки миңге жакын китепкана бар экен. Жалпы төрт миңден

ашык. Айлык көбөйдү. Акыбал жакшы эле, бирок “Байчечекей” журналын борбордогу Баялинов атындагы улуттук китепкана дагы албай жатпайбы.

Курмангазы Азыкбаев: – Кыргыздын тилинен тартып, түпкү өзөгүн, тамырын изилдеп, наркына сая түшкөн сайын эле кыргыздын аспаптары да калкып чыгат. “Манас” илиминде 80 аспап бар деп, айтылат. Аспаптын баары кыргызча аталган. Аларды көтөрүп жүрүп, кыргыз тилинде “Ары-баңыз” деп, учурашсаң сени теңирчи турбайсыңбы деп түшүнөт. Неберелерим барган мектепте баары орус тилинде сүйлөшөт. Бардыгында, кыргыз, орус дебей орусча сүйлөп жатышат. Эмне кылуу керек? Кыргыз тилинин өзөгүн, тарыхын бурмалабаган чыныгы ар кайсы өнөр адамдарынан, адистерден куралган кербен уюштуруп, борбордон баштап айылдарды кыдыруу керек. Кыргыз тилин сактап калалы деген ураан менен борбор ачып, анын сайтын уюштуруу керек. Мультфильмдерден тартып, кыргыздын жомокторун, эпосторун, музыкасын мамлекеттик программа аркылуу интернетке программалап, бекем орнотуу зарыл. Бешик ырларын көбөйтсөк. Бала бакчаларга ошол ырларды үйрөтсөк. Жаңы муунду эртеңкиге калтырбай катуу, шашылыш даярдоо зарыл. Кыргыздын улуттук музыкалык аспабы – бизге берилген мурас. Кыргыздын улуттук аспаптары менен эле бир тыйын акчам жок, 150 мамлекетти кыдырып келдим. Улуттук уңгубуз – тил, өнөр, каада-салт, касиеттерибизде. Муну мамлекет жана ар бир кыргызмын деген жаран эсине бекем түйүш керек, ар күн сайын аткарууга бүткүл күчүн жумшаш керек.

Жылдыз Орозобекова: – Каныбек Осмоналиевичтин жетегинде комиссиянын курамы жалпы иштин жагдайларын ылдам чечүүнүн адистик жолуна түшүп, саналуу айлардын ичинде президенттин тапшырмасын үзүрлүү аткарып баштадык десек болот. Мында мамлекеттик бийлик булактарындагы кызматкерлердин мамлекеттик тилди канчалык деңгээлде билээрлиги жана өздөштүрүүгө жөндөмдүүлүгү аныкталмак. Эгерде өз элинин тилинде сүйлөй албаса, ойлой албаса, өзүнүн тилинде иш кагаздарын жүргүзө албаса кандай болот, деген суроолуу тапшырма берилген. Биз ушунун негизинде Кыргызстандын бардык дубандарын кыдырып, иштерди жүргүздүк. Чындыгында абалыбыз мышык ыйлай турганчалык экен. Президенттин жарлыгы турса дагы бизди укпаган, мыйзам, протоколдорду тоготпогон кишилер бар экендиги таң калтырды. Маселен, жат жазууга келгенде мамлекеттик кызматкерлердин көбү жаа бою качат. Бул эмнени билдирет? Бул, мамлекеттик тилге болгон маданиятыбыздын жок болуп бараткандыгынын далили эмей эмне? Өзүбүздүн эне тилибизге ушундай мамиле болуп жатат. Бирок, биз ар бир

жетекчиликке өздөрүнүн кызматкерлеринин тил билүү деңгээлин аныктап берип жатабыз. Мына ушундай жооптуу иште алты айдын ичинде Кыргызстандын бир дагы району, бир дагы мектеби, медициналык жана башка мекеме, ишканалары сыртта калган жок. Бардыгында Мамлекеттик тил күнү белгиленди. Алар жок дегенде дубал газета чыгарды. Ошол күнгө мурдатан бир кызыктай тенденция жаралган экен. Бир күндү белгилеп, майрамдап тарап кетишет. Ошону менен жетекчилердин бардыгы унутуп калат экен. Көрсө, тилге болгон жетекчинин же жеке адамдын аң-сезиминдеги маданият ушинтип жок болуп бараткан тура. Ата-энеде эне тилге болгон жоопкерчилик жок болсо, ал баласына эч нерсе бере албайт экен. Ар бир мекемеде иштеген жетекчи өзүнүн элиндеги эн символу болгон тилин сыйлабагандыктан, иш кагаздарын көңүл коштук менен көнгөн адатына салып, орус тилин ыңгайлуу катары алдыга чыгарып кетиптир. Ата-энеден тартып, мамлекеттин бардык түзүмүндө расмий тилде сүйлөп калуу ыңгай жаратып калган. Зарылчылык жок, ошон үчүн тилибиз унутулууда. Ал эми башка маселе, жарнама көйгөйү менен бизди ушунчалык басмырлашат, ал эмес сөгүшөт. Бишкектен тартып өлкөнүн бардык чөлкөмдөрүндө туура эмес жазылган ашмалтай көрнөк-жарнактар үчүн бизди күнөөлөшөт. Бул боюнча өктөм чечим чыгарууга мурдагы мыйзам чийкилик кылат. Кыскасы, министрликтерден тартып, айыл өкмөттөргө, мектептерге, медициналык пунктарга чейин кыргыз улутундагылар иштеп, эл эсебинен маяна алып турса да өз жоопкерчиликтерин

Ар кандай жолдор менен буйтап кеткенге аракеттенгендер бар. Эргенден баштап кыргызча жазасың, бир кагаз келсе кыргызча жооп бересиң, деген күн керек. Маселен, Касым-Жомарт Токаев кыйын киши экен, 1-сентябрдан баштап орус, англис тилдүү класстардан тартып, бардыгы казакча окусун деди. Анда Норвегиялык журналист “Муну менен сиз саясатыңызды өлтүрдүңүз го” деди. “Жок мен өлтүргөн жокмун, мен тескерисинче орус, украин улутундагыларга жардам берип жатам. Алар Казакстанга келсе карьердик өсүшүнө абдан жакшы болот. Алар жат киши болбойт...” деп жооп берди президент. Казактар бала бакчаларын да казак тилине өткөрүп коюшту. Аларга Путин бирдеме деген жок. Биз да ушуну көтөрүп жатабыз. Биз да кыргызбыз!

Кадыралы Конкобаев: – Кыргыз эли Эгемен мамлекет болгонубуз менен батыштын эрежесин ылайыктап жашап калдыкпы?. Мамлекеттик тил мыйзамга жазылгандан кийин аны кыйшаюусуз аткарышыбыз керек. Азыр кудайга шүгүр, кыргыз тили боюнча башкарууда жылыш бар. Бирок, мамлекеттик кыргыз тили толук кандуу иштеш үчүн бардыгын чечкиндүүлүк менен жаныча баштоо зарылдыгы турат. Маселен, эки жылдан бери мага бир жигит телефон чалат. Японияда окуп жүрүптүр. Быйыл келсе керек. Кыргыздын тарыхын мультфильм түрүндө чыгарууга даярдыгы бар экен. Мына ушундай жигиттерди колдонуп, технологияны колдоо зарыл. Экинчиси, эң жаман жери 30 жыл бою мектептерде, университет, техникумдардарда окутуунун билим берүү стандарттарын карагыла, бул Чыңгыз агабыз айтып кеткен маңкуртизм, Төлөгөн агабыз айтып кеткен кутумчулук дегендерге айкын, далил болуп саналат. Алсак, өзүм иштеген окуу жайдагы кыргыз тилге байланышкан окуулардын бардыгы нөлгө түшкөн. Ал турсун Манас университетинде кыргыз тилине байланышкан сабактардын бардыгын интернетке илип койгон. Студенттер менен байланыш жокко эсе. Менимче, улуттук комиссиянын статусун кайра жандандырып, комиссияга таянып, орчундуу маселелердин бардыгын комиссиянын чечими аркылуу президентке, жогорку бийликтегилерге жеткирсек. Ошондой эле, Улуттук комиссиянын аткаруучу кеңеши болгону заманга ылайык.

Каныбек Осмоналиев: – Туура айтасыз, аны Президентке караштуу улуттук тил саясаты боюнча кеңеш деп атадык. Башчысы президент өзү болот. Орун басары экөө – комиссиянын төрагасы жана Мамлекеттик катчы. Кеңештин структурасын түзүп, жобосу жазылды. Биздин оюбузча, бул кадам мамлекеттик тилдин кадыр баркын натыйжалуу деңгээлге көтөрүүсү керек.

Элмира Ажыканова: – Мен кыргыз тили боюнча интернет булактарына байма-бай чыгып жатам. Ырас, мен эч кимге милдеттүү эмесмин. Бирок да, филолог адистигине ээ болгондон кийин каталыктарга, сабатсыздыкка чыдай албайт экенсиң. Беш жыл бою кыргыз тили жана адабияты боюнча билим алсам, а эмнеге мен беш кишиге кеңеш жазып кое албайм... Өз өлкөмдө туруп, анын титулдук элинин тили болгон кыргыз тилинин бузулушуна, жок болуп кетишине кайдыгер карап тура албайм. Бул менин милдетим жана жоопкерчилигим. Албетте, түзөтүүлөрдү, оңдоолорду, сунуштарды кабыл албагандар болот, сөккөндөр да болот экен. Ошону сага ким айтты, сен кимсиң, дегендер да болот экен. Мушташа тургандай абалда сөздүктөрдү сунуштап, аны далилдейм деп, кайра-кайра өз баракчама салып, ушунча убактымды кетирип, күрөшүп келатканым өкүнбөйм. Азыр болсо жөн эле айтышканды токтотуп, ким кааласа кабыл ала берсин, каалабаса жөн кое берсин деп, өз баракчама билимимдин жетишинче жазып жүрөм.

Ормон хан тарыхый булактарда

Өскөн ОСМОНОВ, КРнын Улуттук илимдер академиясынын корреспондент мүчөсү, тарых илимдеринин доктору, профессор

РЕДАКЦИЯДАН: Кыргыз

Республикасынын Министрлер Кабинетинин тескемеси менен тарыхый инсан Ормон хандын 230 жылдык мааракесин өткөрүү боюнча уюштуруу комитети түзүлүп жана иш-чаралар планы бекитилген.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхында чоң орду болгон бул инсандын ишмердүүлүгү жөнүндө окурмандарыбызга кеңири маалымат берүү максатынан улам, уюштуруу комитетинин мүчөсү, тарых илимдеринин доктору, профессор Өскөн Осмоновдун Ормон хан боюнча илимий макаласына кезек бердик.

Санжырадан илимий негизге

Эл ичинде Ормон хан жөнүндө маалыматтардын басымдуу бөлүгү санжыралардын деңгээлинде айтылгандыктан, алар ар кандай бурмалоолорго же ашыра айтууга тушугуп, так эместиктерге жол берилип келет. Бир санжырада анын кыргыз тарыхындагы ролу ашкере даңазаланса, башкаларында анын эмгектери таптакыр жокко чыгарылып калган учурлар көп кездешет. Ошондон улам, бул макалада XIX кылымдын биринчи жарымында жашап, ошол мезгилдеги кыргыз элинин коомдук-саясий турмушунда маанилүү роль ойногон бул инсандын кыргыз тарыхындагы ээлеген орду боюнча тарыхый документтердин негизинде жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжасында алынган маалыматтарды баяндоого аракет жасайлы.

Жоготулган мамлекеттүүлүктү кайра жаратуу аракеттери

Академик В.Бартольд өзүнүн “Кыргыздар” аттуу китебинде кыргыз элинин IX кылымдын ортосунан X кылымдын биринчи чейрегине чейин 80 жылдан ашуун жашаган улуу державасын жоготкондон кийин, көз карандысыздыгын, мамлекеттүүлүгүн кайра жаратуу аракети XIX кылымдын биринчи жарымында өтө катуу болгондугун баса белгилеген. Ошол эмгегинде ал кыргыздардын XIX кылымдагы күрөшүн чагылдырган документтер Россиянын, Казакстандын, Өзбекстандын архивдеринде, башка илимий булактарда жетиштүү болгондугун эскерте кеткен.

Ал эми дагы бир тарыхчы Н.Аристовдун жазганы боюнча, кыргыздын “оң”, “сол” жана “ичкилик” топторуна кирген уруулары Жети-Суу менен Тянь-Шандан тартып

Фергана, Алай, Памир, Бадахшан, Гиссар, Кулябга чейинки мейкиндикте жарым көчмөн турмушта жашашкан. Экстенсивдүү мүнөздөгү мал чарбасына, примитивдүү дыйканчылыкка негизделген экономикалык базасы начар кыргыз коомунда феодалдык-патриархалдык мамилелер үстөмдүк кылган. Уруу башчыларынын өз алдынча бийлик жүргүзүү аракети элдин улут катары саясий жактан биригүүсүнө, биримдикте болуусуна тоскоолдук кылып, тескерисинче, алардын ич ара тирешүүсүнө, ал тургай, уруулардын бири-бири менен кандуу чабыштарына алып келген.

Мындай бытырандылыктан, уруулар ортосундагы карама-каршылыктардан пайдаланып калышкысы келишкен ошол кездеги кубаттуу коңшулары: чыгыштан – Кытай, түндүктөн – Россия империясы, түштүктөн – Кокон хандыгы пайдаланышып, ынтымагы жок уруу башчыларына ар кандай жогорку титулдарын ыйгарышып, баалуу белектерин байма-бай жөнөтүшүп, алар башкарган урууларды өздөрүнө тартып, кошуп алууга аракеттерин күчөтүшкөн.

Алсак, 1850-жылы Кытай өкмөтү кыргыздын бугу уруусунун чоң бийи Боронбай Меңмурат уулуна Цинь империясынын бийлигинин белгисин – “Кызыл шариктин” ээси болгондугун жана жыл сайын төлөнүүчү жөлөкпүл төлөнөөрү жазылган грамотаны тапшыргандыгын белгилүү тарыхчы К.Үсөнбаев “Ормон хан” китебинде жазган.

Кокон ханы саяк уруусунун бийлери Медет менен Чыныга, саруу уруусунун бийи Ажыбекке датка наамдарын, ал эми сарыбагыш уруусунан чыккан Ормон Ниязбек

уулуна датка даражасынан да жогору парваначы наамын ыйгарган. Ошол мезгилде даткаларга өз урууларынан, ал эми парваначы Ормонго Түндүк Кыргызстандагы бардык уруулардан Кокон хандыгы үчүн салык чогултуу укугу берилген.

Көрүнүктүү тарыхчы Б.Жамгырчинов Ормон Кокон хандыгы ыйгарган парваначы жогорку бийлик даражасын кабыл албагандыгын жазат. Белгилүү окумуштуу Ч.Валиханов Россия XIX кылымдын башынан тарта эле бытыранды кыргыз урууларын өзүнө тартуу аракети жашыруун баштаганын, бул үчүн Батыш Сибирь генерал-губернаторунун тапшырмасы менен Файзулла Ногаев татар соодагери катарында кыргыздын бугу уруусуна жиберилип, аларды Россияга букара болуусун тездетүү үчүн көп жылдар бою тынымсыз иш жүргүзгөнүн белгилеген. Ошентип, Россия империясынын жашыруун аракети менен анын “бөлүп ал да, бийлей бер” деген империялык саясаты өз жемишин бере баштайт. Буга 1814-жылы Ф.Ногаевдин 17 жылдык аракетинен кийин бугу уруусунун чоң бийи Боронбайдын Сибирдин губернатору Госфордго: “биздин арабызда соода иштери менен жүргөн тархан Файзулла Ногаев бизди Россиянын букарасы болууга ынандырды”, – деген каты күбө экендигин тарых илимдеринин доктору, профессор А.Хасанов “История Киргизии” аттуу китепте жазган.

Ошентип, XIX кылымдын биринчи жарымында жогоруда аталган мамлекеттер тарабынан кыргыз урууларын өздөрүнө тартуу аракети менен улам, Борбор Азияда эң байыркы эл катары таанылган, VII-VIII кылымдарда аталган аймакта үстөмдүк кылуу үчүн күрөшкөн, ал тургай 840-920-жылдары Улуу кыргыз державасын негиздеген кыргыз эли улуттук биримдигин жана кылымдап калыптанган руханий дөөлөттөрүн жоготуу коркунучуна кириптер болгон.

Мындай абал ошол кездеги коомдук аң-сезимди бушайман кылган, өз заманынын алдыңкы адамдарын ойго салган. Элди саясий жактан бириктирүү, көп кылым мурда жоготулган мамлекеттүүлүктү кайра жаратуу мезгилдин кечиктирилгис зарылчылыгына айланган.

Орду эмес, элди ойлоп хан болгон Ормон Ниязбек уулу

Ушундай кырдаалда демилгени сарыбагыш уруусунан чыккан, ата-бабасы эл бийлеп, көз карандысыздык үчүн баатырдыктын үлгүсүн көрсөтүп келген “чынжырлуу манап” Ормон Ниязбек уулу колго алат. Адегенде бугу жана саяк урууларын өзүнө баш ийдирген Ормон 1842-жылы жайында Көлдүн батышындагы Кызыл-Токой (Тармал-Саз) деген жерде Кыргызстандын түндүгүндөгү уруулардын курултайын чакырат. Анда Ормон кыргыз элинин биримдиги, Кокон хандыгынын кысымынын күчөшү, орустардын жакындап келиши, Кытайдын кытмыр саясаты жөнүндө

маселелерди талкууга коюп, элди, жерди сактап калуу үчүн кыргыздардын башын бириктирип хандык түзүүнү сунуш кылат.

Кыргызстандык тарыхчылар Б.Жамгырчинов, А.Хасанов, В.Плоских, В.Мокрынин, Д.Сапаралиев бул курултайда Жантай бийдин жана Качыкенин сунушу менен Ормон хан көтөрүлгөнүн, хан көтөрүү жөрөлгөсүндө ата-бабалардан бери келе жаткан каада-салттар, нарк-насилдер сакталганын жазышат. Белгилүү казак окумуштуусу Ч.Валиханов хандыктын өзүнүн туусу, мөөрү, бийликтин бутактары аныкталып, ар бир тармакка жооп бере турган адамдар дайындалганын белгилеген. Хандыктын саясий түзүмү, хан болуп шайлангандан кийинки Ормондун саясий ишмердиги жөнүндө мен да, сөз башында айтылгандай, “Кыргыз Туусу” гезитинин 2022-жылдын 15-апрелиндеги санына жарыяланган макаламда токтолгон болчумун. Кызыккан окурмандар аны окуп коюшса болот.

С.Абрамзон “У истоков манапства” макаласында Ормон хан шайлангандан кийин Кокон жана Казак хандыктары менен кадимкидей дипломатиялык мамилелерди жүргүзгөнүн, алардан баалуу белектерди алып, татыктуу жооп кайтарып тургандыгын жазат. Макалада автор Ормонду “сапма” деп аталган мылтык менен куралданган 30 көзгө атаар мерген жигит коштоп жүргөнүн, аларды Ормондун Чаргын деген уулу жетектегенин, коркунуч жаралганда, хандыктын куралдуу күчтөрүн Төрөгелди баатыр башкараарын, ар бир эр жеткен жигит жоокер болуп эсептелип, курал-жарагы, аты менен даяр турууга милдеттендирилгенин белгилеген. Аскерди жабдуу үчүн атайын устаканалар да иштеген. Жортуулдарда Ормон ханды атайын шаң берүүчү оркестр коштоп жүргөнүн да С.Абрамзондун эмгегинен окуйбуз. Оркестрдеги керней менен сурнайды кийин атактуу манасчы болгон Сагынбайдын атасы Орозбак тартчу экен.

Хандыктын жер-жерлердеги бийлигин Ормон хандын ошол жактагы ишенген уруу башчылары жүргүзгөн. Саяк уруусун – Медет менен Чыны бийлер, солто уруусун – Жангарач бий, бугуларды – Боромбай бий, сарыбагыш уруусун – Жантай Ормон хандын атынан бийлешкен. Хандыктын тышкы иштерин Байсерке менен Саза жетектесе, Медербек менен Миңназар сот иштерин тейлеген.

Ормон хандын мыйзамдарынын жыйнагы “Ормон окуу” деп аталган. Анда адамды өлтүргөн – 300, эриш бузган – 40, ууру – 9 жылкы төлөй тургандыгы жазылган. Уруу кийин да уурулугун таштабаса, дарга асылаары көрсөтүлгөн. Ормон хандын тапшырмасы боюнча, Намангандан келген аалым Курандын негизинде шариаттын канондорун элге түшүндүргөн “Жооп наама” деген китеп жазылганын, аны өзү окуп чыккандыгын кыргыздын алгачкы жазма тарыхчыларынын бири Белек Солтоноев “Кызыл кыргыз тарыхы” китебинде эскерген.

(Уландысы 7-бетте)

АПАНГАНЫН АКЫНЫ

Эсенбай НУРУШЕВ, адабиятчы, сынчы

Өткөн аптада Улуттук башкы китепканада быйыл жазда бу жарыкчылыкты таштап кеткен акын Омор Султановду эскерүү кечеси болуп өттү. Ошо жыйында айтылган ой-пикирлердин учугун улантып, окурмандарга адабиятчы, публицист Эсенбай НУРУШЕВдин "Акындардын арзуусу: эростон эсхатологияга" аттуу адабий-философиялык эсселеринен бир үзүндү сунуш кылабыз. Аталган эсселердин орчундуу бөлүгү Омор Султановдун айтылуу "Сен жөнүндө поэмасына" арналган.

Дегинкисин алганда жалпы арзуу ырларынан сүйүү деген балакет калгыр бул сезимдин туюнтуп айтып бере алгыс не бир сыйкырдуу учурларын кум арасында ийненин көзүндөй болуп жылтылдап жаткан алтындын күкүмүнө окшоп жаркыра-та койгон саптар үчүн гана окуйсун. Анын үстүнө мындай ой-туюмдар жаш кезде, мажнун болуп жүргөн чакта гана келет, болгондо да, илимде аныкталгандай, бир күндө адам мээсине алтымыш миң ой-санаа келип кетсе, махабатка мас кезекте алар самандай сапырылып турат. Канча таланттуу болбосун, жаш адам алардын баарын кармап калганга, сөз менен айтып бергенге баары бир чабалдык кылат. Ал эми мындайга чаман жетип калган куракта, кашайып, жаш кезгидей сезим-туюмдар калбай калат.

Омор акын жаш кезеңде адам баласына бир келе турган илме кайып изги сезим-туюмдарды өзүндөй кылып кармап кала алган.

*Эмне экенин өзүм билбей дегдегем,
Бир дүйнөнү – назик, таза, эң кенен.
Табалбагам көңүлүм зилдеп зарыккам,
Табармын деп үмүт үзбөй издегем.*
Ургаачысызбы, эркексизби, ким болсоңуз да балагаттан өтүп, бой тарта баштаганда же жаштык куракта ушуга окшош кыялдарга кабылдыңыз беле? Сезимдин кайталангыс сулуулугу дал ушундай учурларда жаралат.

Же ким бирөөгө тымызын көңүл отуңуз жанып калып, аны күндө көргүңүз келип жүргөндө:

*Кайгыланам кандай күндө болду деп,
Кабарыңды укпай калсам күн өтүп.
Жаш жүрөгүм жаш кулундай титиреп,
Жапаа, санаа бирге келет жүдөтүп,* - дегендей абалда калдыңыз беле?

Эгер эт-жүрөктү жаш кулундай титиреткен учурду баштан кечирбеген болсоңуз, анда сиз жараткан өзү адам пендесине атаа кылган көп ырыскынын биринен кур калган экенмин деп ойлой бериңиз. Бул да өмүрдүн керемет бир учуру болот. Арзыган бийкеси же бозою менен кол кармашып, жылуу жылмайыша, жалжал тиктеше калып жүргөн бактылуу жигит-кызга айлана-тегеректе көз салган же суктанган, антпесе жөн эле ары-бери кеп кылгандар болот эмеспи. Ошондой учурду Омор акын мындайча туюнтат:

*Мен кандаймын, сен кандайсың билишпей
Өткөн, кеткен өйдө –төмөн сөз кылаар.
Өзгөлөргө өтүп кетээр бир иштей,
Өзүбүзгө өмүр менен барабар.*
Муну да жаш курактын, арзуу сезиминин экинчи кайталангыс дагы бир керемет учуру десек болот.

Арзуу лирикасында акындын мыктылыгы, таланты, тапкырлыгы да таза, аруу, жубардай тунук сезимдердин тогуз каттай жумгакталган жумуруна чейин кирип, Маркстын сөзү менен айтканда, жалкы туюмду жалпы туюмга жеткирип, жеке өзүнүн гана эмес, окуган адамдын да энчисине айлантып жибере алганынан көрүнөт. Жашоонун, өмүрдүн, сүйүү менен сезимдин сулуулугу дал ушундай уйгу-туйгу учурлардан көрүнөт.

Индустардын мифологиясында сүйүүнүн бир кудайы Апанга деп аталат экен. Апанга – "эч кандай дене мүчөлөрү жок жан", азыркыча айтканда, анатомиясыз тын дегенди билдирет. Сүйүүдө да сырткы форма, турпат-тулку болбойт. Ал фор-

масыз тейде жашайт. Апанганын бир жаасы, беш жебеси болот. Ар бир жебе ар башка гүлдөн жасалат, ошол жебе адамга тийгенде беш түрдүү сезимге салып, керемет сулуулуктун толкунун пайда кылат да, андан бир укмуш беш дүйнө жаралат (Шри Шри Рави Шанкардын лекциясынан; Френсис Готье. Гуру радости. Шри Шри Рави Шанкар и Искусство жизни - The Guru of Joy. Sri Sri Ravi Shankar & the Art of Living. М., 2011).

"Сен жөнүндө поэманы" ушул апанганын аңытынан карап көргөнгө болот.

Баарыдан мурда акындын лирикалык ынтыгын-да чын эле сырткы форма жок, анын сымбат-сынын, адатта акындар көп кайталап жатып ашмалтайга айланган айдай жүзүн, ууздай ак алкымын, карагат көзүн, көкүрөккө көмүлгөн көмөчтөрүн, кымча белин, маралдай же кыргыйдай мүчөсүн, оймоктой оозун, кала берсе томурайган куймулчагын ж.б.ж.б. суктана турган физиономиясын ыпым таппайсың, болгону бир жеринде:

*Мен сени сүйгөн жокмун көзүң үчүн,
Күлгөндө жазгы күндөй жайнап кеткен.*

*Мен сени сүйгөн жокмун боюң үчүн,
Жигиттин талабына жооп берген,* - дегени гана бар.

Демек, акын ошол индус мифиндеги формасыз махабатты даңктайт, башкача айтканда, ал өйдө-күдөй көкөйгө көк талкандай тийген тажатма эпите-терди, салыштырууларды колдонбойт. Жадесе "жаным" деген сөз да сейрек кезигет. Мунун ордуна "сен" деген ат атооч гана арбын учурайт. Эгер философторго, айталы, Морис Мерло-Понтиге – феноменологиянын көрүнүктүү өкүлүнө ишенсек, ургаачы эркектер арасынан, эркек ургаачылар арасынан "Сен" деген объектке жолукканда гана өзүнүн "Мен" деген маңызын тааный баштайт, андан ары ага жашоонун, жалпы ааламдын мааниси ачылат.

"Сен жөнүндө поэмадан" кудум ушуну көрөбүз.

*Үнүңдү уксам уккум келет кайрадан,
Мен эмне үчүн сааа жипсиз байланам.
Кайдан келет, кантип келет махабат,
Көңүлдө өскөн гүл өңдөнүп жайнаган.*

Өйдөдө Омор акын махабат дегенди өзүнчө субстанция катары карайт дебедикпи. Бу сезим чынында эле адамдан, анын эркинен тышкары турган, анын акылына баш ийбеген автономдуу материя өңдөнүп жашайт. Аны алдын ала пландай албайсыз, календарга жазып, бүтүн эмес, эртең келсин деп белгилеп койо албайсыз. Болбосо тобокел, ушу кызды же жигитти сүйүп көрөйүн, анан кандай болорун көрө жатарбыз дегенчилик кылып сары эсепке салып, эсептеп чыга албайсыз. Ал сиздин ар кандай арифметикаңыздан, атүгүл жогорку математикаңыздан да алда канча өйдө турган, керек болсо эң акылдуу компьютерди да алдап койо турган кудурет.

*Бирөөлөргө сен бир жүргөн кыз болсоң,
А мен үчүн күндө көрөр күнүмдөй.
Айрылууга мүмкүн болбой калды эми,
Каныма агып кириптирсиң билинбей,* - дейт акын.

Бүттү, апанганын биринчи жебеси жүрөккө сыйылганы ушу болот. Эми эр болсоңуз аны жүрөктөн сууруп көрүңүз.

*Кыйры чексиз сүйүүгө окшойт кең аалам,
Билип алып мен ушуга таң калам.
Бул экөөнүн байланышы бар го дейм,
Бизге сырын билгис кылып камдаган.*

*Анан дагы унутулат бардыгы,
Ачка-токпу, бай-кедейби, жардыбы.
Махабаттын улуулугу ушунда
Ааламга окшоп бир жерде жок тардыгы.*
Бул эми бир керемет учур да, чиркин! Бу түбүң түшкүр дүйнө телегеи тептегиз болуп, бир жеринен кемтиги көрүнбөй, ушинтип алдыңызга жайылып, жаркып жатып калат. Аңгыча ашыктык отуна жанып алган жанга дагы бир керемет ачылат.

Ушундай да жашоо кызык болорбу?!
Сен экөөбүз кол кармашып турабыз.

Ушундай да жашоо улуу болорбу?!
Сен экөөбүз улуу сепил урагыс!
Мына сизге сүйүү деген балекет алгыр сезимдин сыйкыры! Алеки саатта ал жапысты бийик, алсызды алдуу, бакырды бактылуу, ооруну соо кылып таштайт! Ал сизди жеткен гуманист, айкөл, боорукер, алпейим жанга айлантып ийет! Анан өзүңүз билбей акынга кошулуп:

*О,билгиле, адам болгон жери бүт,
Сүйүү мени ай-ааламдай кеңитти!*

*Сүйүү болсун түгөнбөгөн үйлөрдө,
Сүйөөр болсун жашап жүрсө ким тирүү!* –деп каласыз.

*Буга кошо башкаларга көптүн бириндей эле көрүнгөн жаңкы кыз дүйнөнүн идеалы болуп чыга келет.
Болсо экен дейм бардык кыздар сен өңдүү
Бардык элде, бардык убак мезгилде.*

*Сен өңдүүлөр сендей өмүр сүрүшүп,
Кийим кийсе сен өңдөнүп кийишсе.*

*Анан дагы сыймыктанып ойлоймун,
Элдин баары сени билип, көрсө экен.*
Ошентип, апанганын аптыктырган, бактысы терисине батпаган, элирткен, делөөрүткөн керемет дүйнөлөрү ачыла берет. Андан ары махабатка мас болгон кезең башталат. Мындайда ынтык болгон адамга кандай ой-санаалар келерин акындан угуп көрөлү.

*Ойлоп көрсөм бактыма чен жетпеген,
Мен дүйнөдө теңдеши жок бай экем.
Жаркыраба менин бактым анчалык,
Арткан көздөн ач кирет деп укчу элем.*

*Сүйүп турам сүйүү менен сүрдөгөн,
Сак болчу сен жазгы өрүктөй гүлдөгөн.
Жаздын суугу жаман болот дечү эле,
Жаныңда эле ажырабай жүрбөйм мен.*

*Балапандай коргоп канат алдыма,
Жер үстүндө, бийик асман алдында.
Өтөөр өмүр өтпөчүдөй сезилет,
Күндөй жаркып жүргөндө өзүң жанымда.*

Дагы эки сап:

*Көңүлүмдө ыраазылык топтолтура,
Мен мынча бактым менен кайда батам?*

Же болбосо мамындай эки жагдайды алалы. Биринчиси:

*Кээде мен жалгыз жүрүп ойлоп калам:
-Мен сенсиз кандай болуп калат элем?*

*Жаркырап сен жанымда турсаң ойлойм:
-Сен менсиз кандай болуп калат элең?*

*-Бир бакыт кайда болсо сени күтмөк,
Мен сенсиз бактыга туш келбейт элем.*
Экинчиси:
*Мен кээде мына мындай ойлоп калам:
Жолукпай калган болсок биз эпаадам,
Кандайча жашамакпыз күн өткөрүп,
Бизге суу агып келмек кайсы жактан?*

Кандай дейсиз, жогоруда атайылап, тажагыдай кылып алдыңызга тартылган узун сабак мисалдарда кооздолуп, көркөмдөлүп, шөкөттөлгөн саптар барбы?

Көрүнүп турбайбы, баары жөнөкөй эле сөздөрдөн куралган, айрым жерлерде уйкаштыгы деле аксап тургандай. Бирок аларда кандай гана жандуу, реалдуу сезимдер камтылып калган. Кокус андайды сезе албаган болсоңуз, анда сиз ким бирөөнү чындап сүйүп көргөн эмессиз, мындай сезим башыңыздан өткөн эмес. Эгер акын да ушундай сезим-туюмга кабылбаганда, анда мындай саптарды жаза алмак эмес. Омокең өзү деле:

*Мен болсом Сен жөнүндө поэмамды,
Жалдырап Жараткандан сурап, тилеп,
Сыя эмес, каным менен жазганымды,
Менчилик сүйүшпөсө кайдан билет?!* – деп жатпайбы.

Кыргыз тилинин басмайылы тартылып, беделди көтөрүлө баштады

Кутмырза ЖАКЫБАЛИЕВ, КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын маалымат катчысы

Кыргыз эли тээ алмустан-тан бери додолонгон доор сүрүп, кыйыры жок кылым кечип келди. Мына ушул баш-аягы белгисиз, чексиз бул жарыкта канчалаган эл тилин сактай албай мамлекет катары да, улут катары да ың-жыңсыз жок болуп кетти. Анткени кандай гана улут болбосун анын биримдигин сактап, мамлекет катары жашап кетишинде ал улуттун эң ириде эне тили сакталууга тийиш. Ошондой эле тарыхы, үрп-адат, каада-салтын камтыган маданияты жана географиялык аймагынын (чек арасы) бекемдиги мамлекеттин өзөгүн түзөт. Мурдунан алысты көрө албаган кээ бир “киргиздер” мунун түпкү маанисине көзү жетпегендиктен, өз тилин жерип, өз өлкөсүнө кыянаттык кылып жатканын баамдабаса керек. Тарых баарына тараза, аны эч ким тана да албайт. Айтайын дегеним, мамлекеттик тил маселеси адегенде ажолорубуз көңүл бура турган маселе болгонуна карабай, Аскар Акаев баш болуп кайдыгер мамиле кылганын эл билет. Өздөрү эне тилинде жеткиликтүү сүйлөбөсө, элден эмнени талап кылмак эле. “Кыргызстан жалпыбыздын үйүбүз” деп жатып, өзгө элдердин өтмөгү (проходной двор) болуп канча жыл жашадык. Мындай башаламандыктын кесепети өз алдыбызча өнүгүп-өсүүбүздү кечендетип, тилибиздин тезирээк телчигип кетишине да абдан чоң кедергисин тийгизди. Эне тилин билбегендер чет тилдерин туу тутуп, ага кошо чет элдин маданиятын боюна сиңирип, элибизге эмне деген гана “өнөрлөрүн” көрсөтпөдү...

“Эне тилин билбеген эси

жогун аныктайт,

Эне тилин сүйбөгөн, элин сүйүп жарытпайт” – деген Сарногоевдин саптарындагы чындык ошол маалда чыкырап гана турду. Элибиздин үрөйүн учурган жок жоруктарды жасап, аны “цивилизация, маданият” деп атап, эсирип жаткандар да так ушу өз тилин өгөйлөгөндөр экенин билебиз. Мамлекеттик тил адамдын сүйлөө речин гана эмес, андагы улуттук сезимди, атуулдук ариет менен намысты түптөй турганына элдин эми көзү жетип, ынана баштады. Атамбаевдин убагында болсо мамлекеттик тил билүү маанилүү деле эмес, ишти жакшы аткарса болгону деп жатып, тилдин тагдыры далай көз жаздымда калганы ырас. Атайын тил үчүн бөлүнгөн каражаттар тил саясатын жүргүзүүгө жумшалбай, шамал учурган кумдай бириндеп жок болгону жалганбы? Муну ошол кездеги кыргыз тилин терең билип улутубуз үчүн жан үрөгөн иш билги адамдар мыкты адис деп эсептелбей, тескерисинче, басмырланганы, эне тилин чала билип, башка тилде сүйлөп, жат маданиятты элге таңуулагандар колдоо тапканы тастыктап турат. Биздин айрым эл башкарган “жакшылардын” да кыргыз болуп туруп аты-жөнүн кыргызча туура жаза албай, кыргыз элин башкарып калганынын себеби ушундан эмеспи?.. Өзүбүздүн өлкөбүздө өз тилибиз өгөйлөнүп жатканы башка улуттар үчүн такыр түшүнүксүз көрүнүш болсо керек.

Көч бара-бара түзөлөр деген үмүт жетелеп, ушу күнгө чейин тил деп талыкпаган эмгеги бааланып-бааланбай жатканына карабай, кайран кыргыз интеллигенциясы талыкпай иштеп келе жатат. Чынын айтканда, бүгүнкү күндө тилдин тагдыры гүлдөп кетпесе да, чеке жылытарлык иштер көрүнө баштады. Буга Президентибиздин

таасири да тийип жатат. Өлкө ичинде гана эмес, чет өлкөдө да өз сөзүн эне тилинде сүйлөп жаткан Президентибизге ыраазычылык билдирип кубанып жатсак, кээ бир эл душмандары: “Башка тилди билбесе кантсин анан”, – дегенде жаның кашаят... Кайсы эле Президент барган өлкөсүнө алардын тили менен сүйлөп жатыптыр. Жанына тилмечтерин алып, өз тилинде сүйлөгөн элден эмнебиз кем? Биз менен кызматташ болуп мамиле түзгүсү келгендер, биздин тилди түшүүнүгө аракет кылышсын, котормочулар аркылуу сүйлөшсүн, башка эл менен тең ата сүйлөшө албай жатканыбыз да ушундан, өзүн сыйлабасты өзгө сыйламак беле анан. Эл аралык иш-чараларды уюштуруу иштеринде башка улуттун өкүлдөрүнө атайын котормочуларды дайындап, ал эми кыргыздар орус тилинде эле уга беришет деген көңүл кош мамиле туш болгон учурлар да намыска тийип көзүбүздү ачышы керек.

Жакшыны жакшы деш керек. Учурда тилибизге көбүрөөк көңүл бурулуп, иш кагаздарынын баары мамлекеттик тилге өтүү аракетинде.

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссия мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлерге “Сабаттуу жазуу” өнөктүгүн уюштурууда.

Максаты:

- жарандарга мамлекеттик тилде сабаттуу жана сапаттуу кызмат көрсөтүү үчүн кызматкерлердин тил сабаттуулугун жогорулатуу;
- мамлекеттин негизги символу, улуттун нукура касиети катары кыргыз тилинин кадыр-баркын өстүрүү;
- мамлекеттик, муниципалдык мекемелердин, маданият, илим, билим берүү мекемелеринин, коомдук уюм-

дардын, массалык маалымат каражаттарынын мамлекеттик тилдин эрежелерин сактоо, өнүктүрүү боюнча аракеттерин күчөтүү;

- кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары толук кандуу иштөөсүнө шарттарды түзүү, коомдогу ордун бекемдөө, кыргыз тилинин коомдун бардык тармактарында колдонуу чөйрөсүн кеңейтүү;

- кыргыз тилине карата кызыгууну арттыруу.

Мындай саамалыкты ар бир мамлекеттик кызматкер колдоого алып, мамлекеттик тилде сүйлөй да, жаза да билүүсү керек. Өлкөбүздүн бүтүндүгү, элибиздин биримдиги, тарыхыбызды билип келечек муундарыбыздын намыскөй, мекенчил болуп чоңоюусу дал ушул тилибизден башталарын жүрөгүбүз менен туюуга милдеттүүбүз. Мамлекеттик идеологиябыздын башатында дагы мамлекеттин пайдубалы болгон – тил турууга тийиш.

Жат жазуунун пайдалуу жагы эң ириде алдын ала орфографиялык пунктуациялык китептерге көз жүгүртүп даярданат жана жазгандан кийин өзүнүн катасын өзү көрүп каталарын жоюуга умтулат. Укканын туура жазууга далалаттанат. Демек, жыйынтыгында иш кагаздардын сабаттуулугу артып, сабаттуу мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлер көбөйөт. Мунун натыйжасында акырындык менен сабаттуу коом түзүлөт.

Ооба, мамлекеттик кызматкерлердин мамлекеттик тилди билүүсүнө болгон талаптарды баары эле кубануу менен кабыл албаганын жашыра албайбыз, ошентсе да буга муктаждык жаралгандан бери элдин эне тилибизге болгон мамилеси өзгөрдү. Мурда балдарын орус тилдүү мектепке окутуп, кийинчерээк алар тилге гана эмес, элге да бөтөн болуп, орус мүнөз күтүп ата-энеге кайрым-

сыз чыкканына кейиген улуу муундун өкүлдөрү да келечек тууралуу ойлонууга аргасыз болду. Орус тилдүү бала бакчаларда да бирден кыргыз тайпалары ачылып, кайсы улуттун баласы болсо да орто топко келгенде талапка ылайык кыргызча тарбияланып жатат. Тарбиячылардын айтымында, муну ата-энелер кубануу менен кабыл алышкан. Бала бакчадан үйрөнгөн кыргызча макал-лакаптарды, ырларды жатка айтуу менен башка улуттун балдары кыргыздын маданиятына, улуттук оюндарына кызыгы арта баштаганы жакшы саамалык. Бала бакчадан баштап мамлекеттик чиновниктерге чейин кыргыз тилин билүү артыкчылык экенин аң-сезимге сиңире турган деңгээлге жетишибиз керек. Мунун алгачкы аракеттери көрүлүп, ишке ашууда.

Мектептер дагы кыргыз тилинен аксап жатканы байкалууда. Орус тилдүү мектептерди мындай кой, кыргыз мектептердеги окуу куралдарынын каталары, авторлордун грамматикалык да, семантикалык да каталарга жол берип жаткандыгы ата-энелердеги чоң нараазычылыктарды пайда кылып жатат. Муну сабатсыздыктын жеткен чеги дебеске арга жок. Бир кездеги Билим берүүнүн башындагы билемандары айткандай, анча-мынча катага көз жуумп койгондун кесепети ушуга жеткирди.

Эми ушундай абалга кептелгенибизди чоң сөз кылып сындап отура берүүдөн майнап чыкпайт. Жогоруда айтылган иштердин башталышы көйгөлөрдүн бир четинен чечиле баштаганын айгинелейт. Эне тилибиз эркин сүйлөнүп, улутубуздун уюткусу болгон каада-салтыбыз туу тутулуп, Ала-Тоодо кыргыз тилинин үстөмдүгү болуп, кыска элдин кыйырына, узун элдин учуна жетет деген үмүтүбүз чоң!..

ЖАҢЫ МААЛЫМАТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ЖАНА МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ

Аида ИШЕНАЛИЕВА, КРнын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын бөлүм башчысы

КРнын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиясы, КРнын Билим берүү жана илим министрлиги, Эл аралык инновациялык технология университети, «Улут Софт» жоопкерчилиги чектелген коому тарабынан республикалык деңгээлде уюштурулган студенттер жана жаштар арасындагы «Жаңы маалымат технологиялары жана мамлекеттик тил» сынагы болуп өттү. Конкурск И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин Жаңы маалыматтык технологиялар факультетинин магистранты Асанбаев Аюша жана Экономика жана менеджмент факультетинин 2-курсунун студенти Рыскелдиева Бегимай С.Жусуев атындагы мамлекеттик тил борборунун башчысы, ф.и.к., доцент Жумакадырова Карлыгач Мамбетжумаевнанын жетекчилигинде өз долбоорлору менен катышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан. КРнын Министрлер Кабинетинин Төрагасынын орун басары Э.Байсалов тарабынан бекитилген мамлекеттик тилдин бир айлыгын өткөрүүнүн алкагында мамлекеттик тилди маалымат технологияларында кеңири жайылтуу, санариптештирүү жана IT адистиги боюнча билим алып жаткан студенттердин мамлекеттик тилде программаларды түзүүгө болгон кызыгууларын арттыруу болуп эсептелген. Сынакка КРнын жогорку жана орто кесиптик окуу жайларынын студенттери жана бардык аймактарынын мектеп окуучулары мамлекеттик тилде жасаган мобилдик жана веб-тиркемелери, веб сайттары ж.б про-

граммалары менен катышты. Сынак эки баскычта өтүп, биринчи баскычка 30-октябрга чейин 50 долбоор келип түшкөн. Катышуучуларды тандоо 2-ноябрдан 7-ноябрга чейин өткөрүлүп, анын ичинен 25 мыкты долбоорлор тандалып алынып, экинчи баскычка катышууга мүмкүнчүлүк алды. Анын ичинде КМТУнун магистранты Асанбаев Аюша “Акылдуу келечек” жана “Акылдуу борбор” жана Рыскелдиева Бегимай “С.Жусуев атындагы мамлекеттик тил борбору” аттуу веб сайты менен экинчи баскычка өтүштү.

Сынактын катышуучулары 2022-жылдын 15-ноябрында Эл аралык инновациялык технологиялар университетинде жасаган долбоорлор боюнча презентация кылып, анын ичинде С.Жусуев ат.мамлекеттик тил борборунун башчысы, ф.и.к., доцент Жумакадырова Карлыгач Мамбетжумаевнанын жетекчилигинде

магистранты А.Асанбаевдин “Акылдуу келечек” жана “Акылдуу борбор” долбоору байгелүү 2-орунга ээ болуп, баалуу сыйлыктар менен сыйланды. Ал эми “С.Жусуев атындагы тил борбору” долбоору менен Рыскелдиева Бегимай кызыктыруучу сыйлыкка татыктуу болуп, сертификатка ээ болду. Сынактын жеңүүчүлөрүнө «УЛУТ Софт» жоопкерчилиги чектелген коому тарабынан 1-орун үчүн акыркы үлгүдөгү ноутбук, 2-3-орундар үчүн мобилдик телефондор, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиясы тарабынан баалуу китептер, акчалай сыйлыктар, Эл аралык инновациялык технологиялар университетин тарабынан бир катар жана баалуу белектер ыйгарылды. Долбоорлордун жетекчилери “Ыраазычылык кат” жана катышуулар сертификаттар менен белектерге ээ болушту.

БАШКЫ ТОГУЗ ТОСКООЛ ЖӨНҮНДӨ...

Мейманжан ЖЭЭНАЛИЕВ, Башкы мед. терминолог, эксперт

Белгилүү болгондой, Кыргыз Республикасынын медицина, фармация, ветмедицина, медицин, медилим жаатында, медициналык кызмат көрсөтүүчү – министрликтерде, комитеттерде, агенттиктерде жана ведомстволордо (мындан ары – медицина тармагы), менчиктин түрлөрүнө жана ведомстволук таандыктарына карабастан 2022-2025-жылдары республиканын саламаттык сактоо (медицина) тармагы, Бүткүл Дүйнөлүк Саламаттык Сактоо Уюмунун (БДССУ) чечимине ылайык “Оорулардын эл аралык жиктемесинин 11-каралышына [ОЭЖ-11]” өтөөрү анык. Ошондо, мамлекеттик (кыргыз) тилде медициналык терминдерди жаратуу жана медкатормо проблемаларын чечүү максатында санариптештирүү, терминдерди жана номенклатураларды бирдейлештирүү, ошондой эле сөздөрдү жашырман (коддоону) ылайыкташтыруу аркылуу тогуз тоскоолду чечүү мезгилдин кечиктирилгис талабы.

Медицина тармагында мамлекеттик (кыргыз) тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүүдө, учурда кедерги болуп жаткан жана келечекте да «Оорулар-

дын эл аралык жиктемесинин 11-каралышына [ОЭЖ-11] өтүүдө, мамлекеттик тилди өнүктүрүүгө жана тил саясатын өркүндөтүүгө да кедерги боло турган башкы тогуз тоскоол бар. Алардын сап башында:

Биринчи тоскоол – максатка багытталган, акылга ийленген, КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссия (мындан ары-Улуттук комиссия) менен макулдашылып бекитилген, атайын программанын же долбоордун жоктугу, болсо да аткарылбагандыгы. “Менеджменттин дүйнөлүк классиги Ф.Тейлор өзүнүн эмгегинде: “Кандай гана жамаат болбосун, мейли байыркы патриархалдык коом болобу, же заманбап өнүккөн корпорация болобу, айтор анын ойлонулган, максатка багытталган жамааттык ишкердигинде башкы төрт тирек: пландоо, уюштуруу, жетектөө жана контролдоо ар дайым башкарылып иретке салууну талап кылат” дегени калетсиз сөз.

Тилекке каршы, республиканын медицина тармагында мамлекеттик тилди өнүктүрүүгө жана тил саясатын өркүндөтүүгө багытталган атайын иш план, программа же долбоор акыркы жылдары иштелип чыгып, улуттук комиссия менен макулдашылып,

бекитилбей калган. Бул маселе мурун министрликтин коллегияларында каралчу эле, азыр каралбай калды. Медиктер күнүнө карата республикалык көчмө-үйрөтмө конференция өткөрүлчү эле, ал да өткөрүлбөй калды.

Экинчи тоскоол – иш-чараларды аткарууга көмөктөшүп көзөмөлдөөчү атайын түзүмдөрдүн же системанын түзүлбөгөнү; учурда саламаттыкты сактоо министрлигинде айлык-акынын аздыгынан мамлекеттик тилчи адиси жок.

Үчүнчү тоскоол – аткарылган алгылыктуу иштер колдоого алынбай, такай үзгүлтүккө учурап өксүгөнү;

Төртүнчү тоскоол – бюджеттен акча каражаты саламаттык сактоо тармагында мамлекеттик тилди өнүктүрүүгө максаттуу бөлүнбөгөндүгү;

Бешинчи тоскоол – Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (28.12.2004, №958) одоно бузулуп, штаттык ырааттамалардан мамлекеттик тил жана кыргыз тил көрмочу адистеринин жүйөлүү себептерсиз кыскартылганы;

алтынчы тоскоол – жеке жоопкер жетектөөчү мекеме жана көзөмөл органдын бекитилбегендиги; мисалы, Бишкек шаардык саламаттык сактоо департамен-

тинде (азыр башкармалык) мэрияга шылтоолоп, бир эле күнү мамлекеттик тилчи жана кыргыз тил котормочу адистери катары менен кыскартылганы анык.

Жетинчи тоскоол – республикалык (үчүнчү) деңгээлден баштапкы медициналык мекемелерге (биринчилерге) чейин, тикелей байланыштын үзүлгөнү;

Сегизинчи тоскоол – медицина тармагынын жетекчилеринин КР мамлекеттик (кыргыз) тилин өнүктүрүүгө, тилдер саясатын өркүндөтүүгө жана сөздөрдү коддоого багытталган ченемдик укуктук актыларды аткарган-дыктары, же жөн эле аткарымыш болгондуктары;

Тогузунчу тоскоол – Мамлекеттик (кыргыз) тилди өнүктүрүү тилдер саясатын өркүндөтүү жана сөздөрдү коддоо боюнча жогоруда аталган ченемдик укуктук актыларды аткарган, кайдигер жетекчилерге, мыйзам чегинде жаза колдонулбагандык, административдик чара көрүлбөгөндүк, (айып салынбагандык) башкы тоскоолдуктар экенин турмуш ашкере кылды. “КР мамлекеттик тили жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 8-бапында “Мамлекеттик тилди сактоо жана коргоо” маселеси каралган. Анын 33-беренсинде “Ушул мыйзамды

бузгандыгы жана аткарылбагандыгы үчүн мамлекеттик органдардын, менчиктин бардык түрүндөгү уюмдардын жетекчилери, ошондой эле юридикалык жана жеке жактар мыйзам чегинде жоопкерчиликке тартылышат” деген жобо бар. Андан бери 32 жылдын жүзү болду Кыргыз Республикасынын бир дагы мамлекеттик органынын жетекчиси же жеке менчиктердин начальнигтери мамлекеттик тил мыйзамын аткарылбагандыгы үчүн “эскертүү” ала элек.

Жазасыздык – ар дайым мыйзамсыздык жаратаары талашсыз чындык!!!

Башкы тогуз тоскоолду ылайыктуу чечүүнүн жолдору төмөнкүлөр:

Кыргыз Республикасынын саламаттык сактоо тармагы 2023-2025-жылдары Оорулардын эл аралык жиктемесине 11-каралышына [ОЭЖ-11] өтүүдө Мамлекеттик (кыргыз) тилде медициналык терминдерди жаратуу жана котормо проблемаларын чечүү максатында санариптештирүү, терминдерди жана номенклатураларды бирдейлештирүү, ошондой эле сөздөрдү жашырман (коддоону) ылайыкташтыруу аркылуу башкы тогуз тоскоолду чечүү учурдун талабы.

Ормон хан тарыхый булактарда

(Башталышы 4-бетте)

Кыргызстандын жерине көз артышкан күчтүү мамлекеттердин курчоосунда тургандыктан, Ормон хан тышкы жана ички саясатты өтө этият жүргүзүүгө аракет кылганын Б.Жамгырчинов “Киргизы в эпоху Ормон хана” деген китебинде баяндайт. Академик бул эмгегинде Ормон хандын душмандарга каршы аларды адаштырган айла-амалдары, тапкычтыгы өзгөчө болгондугун, анын бул сапаты 1847-жылы кыргыздарга мыкаачылык менен жортуул уюштурган казактардын ханы Кененсарынын 20 миң жоокерден турган, жакшы куралданган колун талкалаган мисалынан ачык көрүнгөнүн сүрөттөп жазган.

Ормон хандын ишмердиги, өзгөчө эки бир тууган элдин ортосундагы согуш, анын кесепети жөнүндө документтер Казакстандын борбордук мамлекеттик архивинин (БМА) фондунда сакталып турганын таап, жазуучу Жапаркул Токтоналиев 1999-жылы өзүнчө китепче кылып жарыялаган. Бул автор архивдик материалдардын негизинде “Хан Ормон” аттуу эки китептен турган тарыхый роман жазганы да белгилүү.

Ормондун Кененсары ханды талкалашы Россия империясы менен Кокон хандыгын да кубанткан. Себеби, Кененсары алар менен согуштук абалда болуп, кезеги менен кол салып келген. Ушундан улам, ал эки мамлекеттин бийликтери Ормонду жеңиши менен куттукташкан. Россия императору Ормонго алтын жип менен кайылган чапан, алтын медаль жана грамота тапшыруу үчүн аны Омск шаарына чакырган. Ормон хан сыйлоо аземине өзү барбай, уулу Үмөтаалыны жөнөткөн. Ормон ханга ыйгарылган сыйлыктар ага тапшырылган.

Ормон хандын Үмөтаалы аркылуу

Сибирь кыргыздарынын чек арасынын начальниги генерал-майор Вишневскийге жазган каты, анын Ормон ханга жообу Казакстандын БМАСында сакталып турат. Вишневскийдин Ормон ханга жазган катынан Кыргыз хандыгынын аброюнун өскөнүн, аны менен падышалык орус бийлиги эсептеше баштагандыгын түшүнүүгө болот.

Империялык саясаттын курмандыгы

Андан кийинки мезгилде Россия империясынын Жети-Сууну, анын ичинен Кыргызстандын түндүгүн өзүнө каратып алуу саясатынын күчөгөндүгү, Ормон хандын ата-бабадан калган кыргыз жерлерин ээлеп калууга кылган аракетин тоскоолдук кылуусу ачык көрүнө баштайт.

Россия империясы менен кандайдыр бир деңгээлде ымала түзүлүп калган соң, Ормон хан 1851-жылы өзүнүн ордосун, 400 түтүн эли менен

көчүрүп, Челек ашуусу аркылуу өтүп, Иле дарыясынын аркы өйүзүнө барып отурукташат. Максаты – эзелтен кыргыздар ээлеп келген Иле дарыясынын түштүгүнөн Балхаш көлүнө куйганга чейинки эки өйүзүндөгү дыйканчылыкка ылайыктуу жерлерди ээлеп, элди дыйканчылыкка тартуу болгон. XIX кылымдын ортосуна чейин эле Иленин сол жээгинде Балхаш көлүнө чейин кыргыздар жашаган. Буга Ч.Валихановдун Кашкарга чейин тапшырма менен жөнөп бара жатып: “Иле дарыясынан өткөндө кыргыздардын айылдарына туш болдум”, – деп жазганы күбө.

Иленин боюна көчүп келген соң, Ормон хан 1851-жылы 23-мартта Россиянын императору Николай I-ге кат жазып, анда Иле дарыясынын эки жээгиндеги жерлер кылымдардан бери эле кыргыздарга тиешелүү экендигин баяндап, бул жерлерди кыргыздардыкы деп таанууну өтүнгөн. Ормон хан жердин дыйканчылыкка ыңгайлуу экенине жана бул аймак Россиянын Кытай жана башка өлкөлөр менен соода түйүнүндө турганын эске алган.

Ормон хандын бул оюн баамдаган падыша өкмөтүнүн чет элдик иштер боюнча министрлиги 1852-жылдын 3-июлунда Батыш Сибирдин генерал-губернатору Гасфордго Ормон хандын ээлеп алган жерлеринен сылап-сыйпап чыгарып жиберүүнү тапшырган.

Падыша өкмөтүнүн тынчтык жолу менен жүргүзгөн кысымынан улам, Ормон хан ордосун эли менен бирге Ысык-Көлдүн күнгөйүнө кайра көчүрүүгө аргасыз болгон. Иленин жээгинен көчүп келген соң, Ормон хан ишенген адамдардын бири – Боронбай бий Россияга биротоло ыктап, Жантай бий Кокон хандыгы менен коюн-колтук алышып калганын биллип, хандыгынын негизи бошогонун

түшүнгөн.

Ичтен ыдыраган кыргыздар хандыктын да түбүнө жетишти

Ормон хандын өзү негиздеген хандыкты зордук менен бекемдөөгө кылган аракети уруулар ортосундагы ансыз да бош болгон ынтымакты бекемдемек тургай, кайра биротоло ыдыраткан. Бул уруулар ортосундагы чабыштарга алып келип, алардын биринде Ормон хан оор жарадар болуп, көз жумган.

Ормон хандын ишин анын уулу Үмөтаалы улантууга аракет жасаган. Бирок, анысынан майнап чыкпай, түндүк кыргыз уруулары биринин артынан экинчиси Россия империясынын букаралыгына өтүп, Кыргыз хандыгынын тарыхы ошентип кетиштүү аяктаган.

Кыргызстандын көрүнүктүү тарыхчысы, академик Б.Жамгырчинов “Кыргызы в эпоху Ормон хана” деген китебинде XIX кылымдагы кыргыз ханы Ормон Ниязбек уулунун ишмердигинин туура жактары менен кемчиликтерин талдап келип: “Ормон хандын бытыранды кыргыз урууларын бириктирип, борбордошкон мамлекеттик биримдик түзүү аракетин сөзсүз прогрессивдүү фактор катарында баалашыбыз керек”, – деп жыйынтыктаган.

Демек, Ормон хандын Кыргызстандын түндүгүндөгү бытыранды кыргыз урууларынын саясий биримдигин – көз карандысыз өз алдынча хандыгын түзүшүнүн, кыргыз элинин кызыкчылыгы үчүн жасаган иштеринин Кыргызстандын тарыхында өз орду бар. Бул тарыхый инсандын 230 жылдыгын кыргыз коомчулугу татыктуу белгилөө менен анын өлкөбүздүн тарыхындагы ордун калыс баалайт деген ойдомун.

8

№11
(285)30
11
2022

kyrgyztili@mail.ru

Айтматовдун айрым адабий сабактары

Абибилла ПАЗЫЛОВ,
Кыргыз Республикасынын
маданиятына эмгек
сиңирген ишмер

"Устат дегенибиз бет-маңдайында тикелей туруп акыл-насаат үйрөткөн инсан эмес, устат дегенибиз жеке үлгүсү аркылуу куру кыялыңды курутуп, кубулуштун чыныгы маанисине жетүүгө көзүңдү ачкан инсан". Чыңгыз Айтматовдун Михаил Шолоховго байланыштуу жарым кылымдай илгери оозанган ушундай бир шиңгил сөзү көркөм адабияттагы, дегеле жаратмандык өнөрдөгү устатчылык менен шакиртичиликтин табиятын таасын таанууга көмөктөшөт.

Аталган классиктин адабий сабактары анын кеңири белгилүү повесттери менен романдарында, өтөгөн жашоо, баскан жолунда. Асыресе, муну ар бирибиз дээрлибиздеги эстетикалык-эмоционалдык деңгээлибизге, адистик камылгабызга жараша кабылдайбыз жана туура чечсек, менчик чыгармачылыгыбызда эсепке алууга, эби менен пайдаланууга аракеттенебиз.

Бүгүн жазуучулуктун атакын, даңкын эңсеген адам толтура. Мамлекетибизде поэтикалык, прозалык туундуларга калем акы, сый акы төлөнбөсө да, адабият авторду каржылык-материалдык тараптан камсыздап, бакпаса деле, уйкаштык курап, итабар сүйлөмдөрдү чийип-токуп, түркүн-түркүн басылмаларга, жыйнактарга чыгармалардын дүң саны азыркы тапта совет дооруна салыштырмалуу кыйла арбыганы айгыне.

Дилибизде өөндөмөктүн жугу жок, ар ким жаттаган намазына жыгылмагы кадыресе иш. Бирок, кээде ушундай, расмий булактар ырастаткан да ырастаткан чыгармачыл замандаштардан "устатың ким?", башкача айтканда, "кен казгандай казып, кайра-кайра үңүлгөн китептериң кайсы, даанышманга кеңешкендей кеңешкен, асиреттешип, сырдашкан акының же жазуучуң кимдер?" – деп сурагың келет.

Ий-е, мамындай маңгилик соболго жооп берүү, кары дебей, жаш дебей, калемгер кесибин аркалоочу баарыбыздын мойнубуздагы ары арылбас гүйшүк, ары орчундуу милдет сыяктуу. Баса, устат шакирти табабы же шакирт устатты табабы? Кыязы, кыймылдагы чындыкта экинчи көрүнүш басымдуу.

Мен дагы Айтматовдун

ааламына аралаша коюп, үстүрт бакканда назарга илинип-илинбеген майда-чүйдө, некин, зилинде керектүү нерселерди – чыгармачылык өнөрканага тиешелүү фактыларды, окуяларды, сырларды десемби, байкап жүрөм. Эмесе, биртке кептин оролу ошондо.

2020-жылы Чыңгыз Айтматовдун адабий каармандарынын Шекер кыштагындагы прототиптери жөнүндө даректүү тасма тартылган эле. (Тилекке каршы, тигил фильм эми маркум режиссёр Бакыт Карагуловдун бүтүрүүгө үлгүргөн акыркы мурас жумушу катары саналмагы жөндүр.)

Кино версияга ылайык, жазуучу Экинчи дүйнөлүк согуш учурундагы оруктун тиричилигин сүрөттөгөн прозасында башкы бейнелердин дээрлик бакисин агезде өзүнө жакын, жанаша түтүн булаткан жана ийиндеш эмгектенген кадимки айылдаштарынан "көчүрүптүр". "Бетмебеттеги" Ысмайыл баштатан маалым, андан ары "Түлсараттагы" Танабай – турмуштагы Керимбек, "Саманчынын жолундагы" Майсалбек – Рыскулбек, "Жамийладагы" Жамийла – Суусар, Данияр – Сатыбалды, "Эрте келген турналардагы" Мырзагүл – Орозгүл.

Роза Айтматова, мисалы, тасмада жылкычы жана чабандес авасы Керимбектин Гүлсары аттуу жорго миңгенин тастыктоодон тышкары, ал оюн-зоок, таң-тамашада жылкы тууралуу обондуу ырларды созуп, уулуна Жылкыбай ысымын ыроологонун баяндайт. Анысына Керимбек о дүйнө салганда агасы Чыңгыз айрыкча күйүп, жаш сыйканын кошумчалайт.

Айтматовдун жердештери ата-бабаларынын өлбөс-өчпөс элеси накта искусство-нун эң мыкты нускаларында сакталганына дамамат сыймыктанышат окшобойбу. Кичи мекендин касиеттүү уулун бөтөнчө кадырлап, урматтоону дагы унутушпайт. Буга фильмдин кадр сыртындагы текстин түзүп, прообраздардын урук-жилик, бала-бакырларынын пикирлерин которгон кезеңимде айныксыз ынандым. Айтса, кинонун катышуучуларынын бирөө өспүрүм курактагы Чыңгыз аке менен досу Байысбек Момбеков агайыбыз коңшу конуштан каттаган кенже класстын окуучуларын "Биринчи мугалим" көркөм тасмасындагы Дүйшөн сымал билегинен бурдай жетелеп, колтугуна кысып, желкесине кондуруп өзөндөгү кечүүдөн ары-бери өтүүгө далай-далай жардамдашчу деп эскерет.

Адетте, адабият алптары, изилдөөчүлөр этикалык жагдайды көңүлгө туткандан, прототипти талкуулоого

этияттап, кылдат мамиле кылышат тура. Томас Манн, маселен, сүрөткердин эргүүсүн ойготкон булактарды билүү ар убактан бир убак адамдарды оңтойсуз абалга кептеп, а түгүл мыкты чыгарманын таасирин таптакыр мокомтогу ыктымалдыгын белгилеген.

Ооба, Айтматов макала-маектеринде кең Таласта кечирген кулун чагына байма-бай кайрылат. Эл башына күн түшкөн замандардагы карапайым калайык-калктын кайрат-жигерине таңданганы, суктанганы өзгөчө. Арийне, жазуучу жабылуу аякты жабылуу бойдон калтырып, адабий образдардын "тегин", "уңгуларын" толук, жалпыга шардана жарыялабаптыр. Анда-санда, демек, чанда учкай ишаралаганынан ардеме-бирдеме боолголойсуң, наркы жагы бүдөмүк.

Мырзагүлдүн прототибине карата алигидей ишарат 1975-жылы жазылган "Манас-Атанын ак кар, көк музу" очеркинде кездешет. Аерде Чыңгыз Төрөкулович классташтарын тизмелеп, арасында Орозгүл Усубалиеваны атаган.

Орозгүл Усубалиева, күйөөгө тийгенден кийинки фамилиясы Тургумбаева өмүрүн жаш муундарды тарбиялоого сайган педагог, Кыргызстандын эмгек сиңирген мугалими. Жарыкчылык менен коштошкон соң наамы Кара-Буура районуна караштуу Сатыкей кыштагындагы орто мектепке ыйгарылат.

Тасмада сүйлөгөн ракуманынын карачечекей кызы Гүлнур, бир тууган иниси Кубанычбек Орозгүл менен болочоктогу даркан ойчул мөртүндө айтылуу "Эрте келген турналар" повестиндеги, Болотбек Шамшиевдин аты уйкаш киносундагы Мырзагүл менен Султанмураттын ууз махабатындай сүйүүгө чалдыгышканы үй-бүлө мүнөзүнө, жумурай журтка дайындыгын агынан жарыла бышыкташыптыр. Гүлнур арылай сүңгүп, апасы ар дайым Айтматовдун талантын, коомдогу макамын жогору баалаганын кабарлайт. Көрүүчү "Аксай десанттары" тууралуу икая неге "Аксай менен Көксайым, жер соорусу турбайбы, арзыдым сага деп айтсам, ашыгым сөздү тындайбы" деген эпиграммадан башталганын илгиртпей андайт.

Ал эми Жамийла менен Даниярдын потенциалдуу прототиптеринин небереси Бактыбек Шамкеев, алдыгы фильмдин продюсери, бир топ мезгил мурда немис туткунуна жана уруштун майыбынын уулу, алман тили боюнча окутуучу Йоахим Каппаундун Ысмайыл менен бетме-бет дидарлашып,

баарлашуусун демилгелеп, жүзөгө жүз пайыз ашырган. Тасмага тандалган синхрондордо германиялык мейман да кандуу апаат-аламаттын кесепетинен улам аң-сезими алданемедей ууланган муундардагы ич ара ишенбөөчүлүк өнөкөтүн-синдромун батыраак жоюунун зарылдыгын каалашат.

Адабий каармандын максат-мүдөөсү, аткараар кызматы, албетте, берегибиздин жаралышына себепчи жалгыз пендезаттын ордуна караганда алда канча кенен, терендир, андыктан Айтматов тууган-туушкандары түздөнтүз күбө болгон өтмүштөрдүн аки-чүкүсүн өзгөртүүгө сөзсүз бармак жана барган. Даректүү кинонун жамааттык кейипкерлери мындай мыйзамченемдүүлүктү куп гана түшүнүп, кубатташкандай шекилдүү.

Танабай эсе жазуучунун жети ата сүрүшкөндөгү чоң аталарынын бири. Чөбөрөсүбү, кыбырасыбы, айтор, урпагы үчүн ыйык ысым. "Түлсараттын" тутка, тулга каарманынын аты тикпеген жерден өнүп, күтпөгөн жерден көгөрбөгөнүн ушундан туясың. Чамасы, Танабайдын наамы оомал-төкмөл маалда боор этин тап душмандыкка – кулактыка кыйып, аркага колун байлаткан, алыска сүрүп, айдаткан элеттик коммунисттин ыңкылапчыл фанатизмине, кежир, татаал мүнөзүнө астыртан басым жасоого дагы купуя багытталгансыйт. Анткени тана кыргыз-казакта торпоктуун синоними. Ошондуктанбы, былтыр Чүй театрында сахналаштырылган "Кош, Гүлсары!" спектаклинде режиссёр, актёрлор менен чогуу Кулбайдын сызыгын, тагыраагы, Танабай экөөнүн кайымын курчутууга батындык.

Дегинкиси Айтматовдун каармандарынын атында, чыгармаларынын аталышында кандайдыр бир кайманалуулук, нускалуу тарых, кулпунун ачкычы катылуу. Айталы, "эгемен журналист" Арсен Саманчин улуттук рухий айдыңыбыздагы бакандай ишмерлерди, артист Арсен Өмүралиев менен адабиятчы Тазабек Саманчинди эриксиз эстетет. Ильястын түбү не таанымал окумуш-

туу даражасына дейре өскөн айыл чарба институтундагы курсташы Ильяс Ботбаевге, не башкурт кыпчактарынан кымыз уулаганды жактырган Лев Толстойдун "Ильяс" аңгемесине такалат. Чоро Саяк-ов, Нойгут-ов, Бостон – уруулардын наамы.

Кантсе да, залкардын аят тумардай роман, повесттеринин бир тобунун аталышын тактоо дале уланууда: "Кылым карыткан бир күнбү" же "Борондуу бекетби", "Кызыл жоолук жалжалымбы" же "Делбиримби"? Демейде Чыңгыз Төрөкулович "Көздөн учкан көк жээк", "Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт" деп узартпай, "Ала күчкө" алымсыгандай өңдөнчү, ага "Кассандаранын эн тамгасы" "Кассандра тамгасынан" таамайдай сезилчи. Буларды зерттегенде биз тынымсыз изденүү жараянында кара жанын карч урган кашкөй калемгердин тагдырын ичкериден баамдайбыз.

Жашырганда эмне, Айтматовдун аздыр-көптүр публицистикалык, эпистолярдык жанрдагы туундулары, романын эне тилибизге оодаруум, прозалык дөөлөттөрүн инсценировкалоом, адабий-маданий ишмердүүлүгү туурасындагы даректүү тасмалардын сценарийлерин, аратородо эссе, эскерүүлөрдү чүргөөм, ири алды, биринчи мугалимбиздин жана түбөлүк жазуучубуздун таалимин көкүрөгүмө кытай уютуунун айла-амалы. Айтмакчы, 2005-жылы устаттын чыгармачылык чыйырынын башаты деп эсептелген "Газетчик Дзюйонун" аталышын колдонуп, алгач жолу орусча аңгеме шилтегемин. Менин тестиерим баягы өткөөлдө мектебин таштап, китепкабын өтүкмай, шотке, бут кийим тазалоого жайлуу тактайга шыкап, кышкы кычыраган аязда Бишкектин базарларынын биринде үшүп-тоңуп, чайналып-кыйналгандан аргасыз бөлгүрүкө айланып, Ала-Тоонун жылга-жыбыттарында жойлоп-жорткон кашабандарга карай безген тейден изин суутат. Стилиң, манераң бүтүндөй Айтматов жыттанат дешет чыгынып окугандар. Балким. Ишенсеңер, андай бүтүм мага сыңдоодой эшитилбейт, мактоодой угулат.

Табыттагы махабат (Эссе)

“Өзүңө ой-санаасы, руханий дүйнөсү, табигый мүнөзү шай келишкен адамды жолуктуруудан өткөн бакыт жок”.

Чыңгыз Айтматов

“Дал өзүңдөй кайдан

билсин кайгымды эл,

Ашык көңүл түбөлүк жаш,

айдың көл.

Сүйүү менен сүргөн

күндөр гана өмүр,

А калганы жай күндөр”

Мухтар Шаханов

“Айланайын Чыңгыз, адабиятта

кандай улуу болсо, махабатын

жерге берерде да ошондой улуу,

чыныгы жигиттигин көрсөттү

деп, төбөм көккө жетип турду”.

Сүйүнбай Эралиев

Бүгүн май айынын он бири. Таң сүрө себелей башталган жамгыр бирде нөшөрлөй, бирде жай, удургуп соккон шамалдын ыргагында доошун өзгөртө берип, күн шашке ченде сээлдей дыбырап, бир калыпта жайма-жай ыргагына өткөндөй болду. “Тунарып баары жаап атты, туманы жаман жадатты...” деп, Сагын акын жазгандай кечээ эле толукшуп турган май айынын жаркын гүл жыттанган терибели бир паста мына мынтип түнөрүп турат. Дыбыраган жумшак жамгырдын алдында кол чатыр көтөргөн, кабак-каштары да береги түнөргөн күн жарыктыкка окшошуп, баштарын ийе ыйбаа жер караган адамдардын узун тизмеги борбор шаардын көркөм имараты опера жана балет театрынын алдына убай-чубай келип атат. Бул жерде бүгүн улуу траур-кыргыздын ааламга аты кеткен айтылуу бийчиси менен коштошуу зыйнаты... Театрдын фое-астанасында сахнанын ай жаркын жылдызы, чабалекейдей чаалыкпас таланты, шам чырактай нурлуу актрисасы гүлгө оронгон секиче табытта ак жүзү ачык, тал чыбыктай суналып жатканы... Бир кезде ушул сахнанын ак көпөлөк чеберин бир көрсөк деп, ак эткенден так эте театрга үзгүлтүксүз келип жүргөндөр эми ал айчырай дидарды дагы бир көрүп калуу үчүн ашыгышат, ов! Абийчи болсо келгени менен да, кеткени менен да иши жок... Бирок, анын жүзүндө баягындай эле мээрим жылмаюу, көзү жумулуу, уктап жаткан таризде мемирейт. Өлдү деп, кайран асылды айтууга ким даайт, кимдин оюна келет...

Табыттын төр тарабында маркумдун кара кийинген жакындары кыркалекей отурушат. Алардын артында карууларына кара чүпүрөк байланган атайын түзүлгөн өкмөттүк комиссия мүчөлөрү тикесинен-тик тизилип турушат. Театрдын күн батыш тарабындагы негизги каалгадан кирген эл бир катарда илкий басып, табыттын жанына келип бир саам бийчи менен үнсүз коштошот да, туурадагы эшик аркы-

луу түз өтүп кетип жатат. Мына, бир саатка чукул мезгилден бери ушул көрүнүш, ушул сүрөт. Сөз тургай, үн да угулбай тымтырс. Эл аягы үзүлчүдөй түрү жок. Сыртта жамгыр, ичте үңкүйгөн жымжырттык, үшүткөн үнсүздүк...

Аңгыча, тээ түпкүрдөн чыккандагыдай “гүү” деген үн ээн капчыгайдагыдай фоени капилет жаңыртты. Бул үн – табыттын жанында кара кийип жана кароолдо турган көпчүлүктүн күтүүсүздөн болуп кеткен көрүнүшкө таңгалгандагы добушу эле. Коштошууга келип жаткан ошончо элди да селт эттирип, бардык тургандарды селейтип таштай катырган береги акылга сыйбас окуя болумушту кайталап айтуу, чечмелөө анда кандай оор болсо, кийин андан да кыйын болоорун ким билди экен...

Эшикте тынбай жаап аткан асмандын түнөргөн кара булуттарына шайкеш чылк кара кийинген: кара шляпа, кара көз айнек, кара көйнөк, кара галстук, кара костюм, шым, кара плащ, кара туфлийчен адам катар тизилип келаткандарды жандай эшиктен көрүнгөндө эле жогоруда айтылгандай бир “гүү” добуш чыгып-чыкпай тып басылды да, отургандар да, тургандар да, басып бараткандар да селейип катты да калды. Бир гана кара кийимчен адам кыймылда, ээн талаа, эрме чөлдө жалгыз жүргөндөй жай басып келди да, табыттын баш жагына токтоду. Ал ошол калыбында канчага турду... Аны өзү билген да, сезген да жок, сезмек да эмес. Ал эми көрүп тургандарга да бул табышмак, таңгалаарлык учур оголе узакка созулгансыды. Ким эмне дейт? Алдыртан бири-бирин карашат, бирок бирдеме дешке эч кимиси да даабайт, деги мындайды мурда-кийин ким көргөн. Ким эмне дей алат?..

Оо-уу... Ошондо ушул ай чырай дидар делбирим алыстан эле кол булгап ай нуру, күн нурундай бир башкача жаркый көз жоосун ала суктандыра келе берген. Ал анда атактуу “Аврора” крейсеринин палуба кырында көпчүлүктүн катарында айланадагы жылтылдаган, кылтылдаган, мелмилдеген суунун толкуган кубулушуна, табышмак көркүнө суктанып таптакыр бейкапар эле. Ошондо буларга жакындап келаткан моторлуу кайыктын доошу улам жаңырып, үстүндөгү саналуу адамдардын ичинен чач саамайлары шамалга дирилдеп, мойнундагы ак жоолугу бир башкача делбиреп, аппак плащы өзгөчө ийкем келбеттүү ак жүзүнө куп жарашып, улам жакындаган сайын өзүн гана тиктеген мээримдүү, жа-

роокер жалжылдаган көздөрү дааналанып... Анан ошол айтылуу Аврора кемесинде алгачкы, кийин арылбас арманга айланган ак сүйүүнүн бешиги термелген эмеспи... Ак сүйүүнүн бешиги... Аял-эркекке гана таандык, эч кандай сөз же башка бир көркөм каражат, ишаара менен жеткире сүрөттөй да, таасындай да албай турган сезим мамилеси – ак сүйүүнүн бешиги ошентип Ленинград-Москва-Фрунзе поезд каттамында кайра-кайра, каршы-терши, далай-далай термелбедиби. Бүт өмүргө, касиеттүү калемге түгөнбөс күү, эргүү берер күлазык – асыл сүйүүнүн узак да, кыска да жолу, нечен бир кучактардын, ушактардын, суктануунун, сыймыктануунун, күйүттүн, үмүттүн дээрлик он төрт жылга созулган улуу сапары бүгүнкү күнгө келип жетпедиби...

Кара кийимчен адам көз айнегин алды, анан анысын акырын жан чөнтөгүнө салды. Мына ошондо анын өңү, түнү бою, мүмкүн күнү-түнү ыйлагандан тоодой шишиген көздөрү, баарыга таанымал, азыр кайгыдан кара-көк тарткан жүзү айкын көрүндү. Фоеден дагы түпкүрдөн чыккандагыдай баягы “гүү” добуш алсыз жаңыра түшкөндөй болду. Кара кийген киши болсо калтыраган эки колун алдыга сунуп, табытта суналып жаткан аппак аялзатынын уктагандай күлүмсүрөгөн жансыз жүзүн аста-секин алакаандары менен сылай баштады. Ал ушунчалык аяр эң назик гүлдү үзөйүн деп, бирок колу барбай, жыттайын деп ниеттенгендей эңкейгенден-эңкейип, анан өзүн кармана албай калды да, табытты кучактай бой таштады. Анан... бышактап ыйлаган, улутуна солуктаган аянычтуу үнү кошул-ташыл заңгыраган имарат ичинде күңүрт угула берди...

Эл катып турат. Мындай кайгылуу көрүнүштү эч кимиси мурда-кийин көрбөгөн, укпаган. Мындай күтүлбөгөн кызык, катаал, обу жок десе да болоор кыйын-кезең көрүнүшкө бирөөлөр тандана, бирөөлөр кыжырда-на, бирөөлөр аяп, бирөөлөр суктана карап турганы.

Адам акылы айраң. Ким көргөн мындайды... Көрмөк түгүл, китептерде да жок го. Бир гана жомоктордо гана ушундай болоор. Ушундай жакын адамынан: ата-энесинен, сүйгөн жарынан, кара чечкей баласынан айрылган адам эс акылын жоготуп, өзүн унутуп дабдаарыган, жарыктык жараткан дүйнө менен да эч иши жок берегидей акыбалда калаарын айрымдар билсе билгендир дечи, а мынабу... Жо-жок, мындай иш болгон экен, Олжобай менен Кишимжан,

Аксаткын менен Кулмырзадай бири-бири үчүн жан кыйган ашыктар болгон экен да кыргыздын өтүмүш тагдырында.

“Жетпегенин “чын сүйүү” деп,

Арман кылат алсыздар.

А экөөбүздү табыштырган,

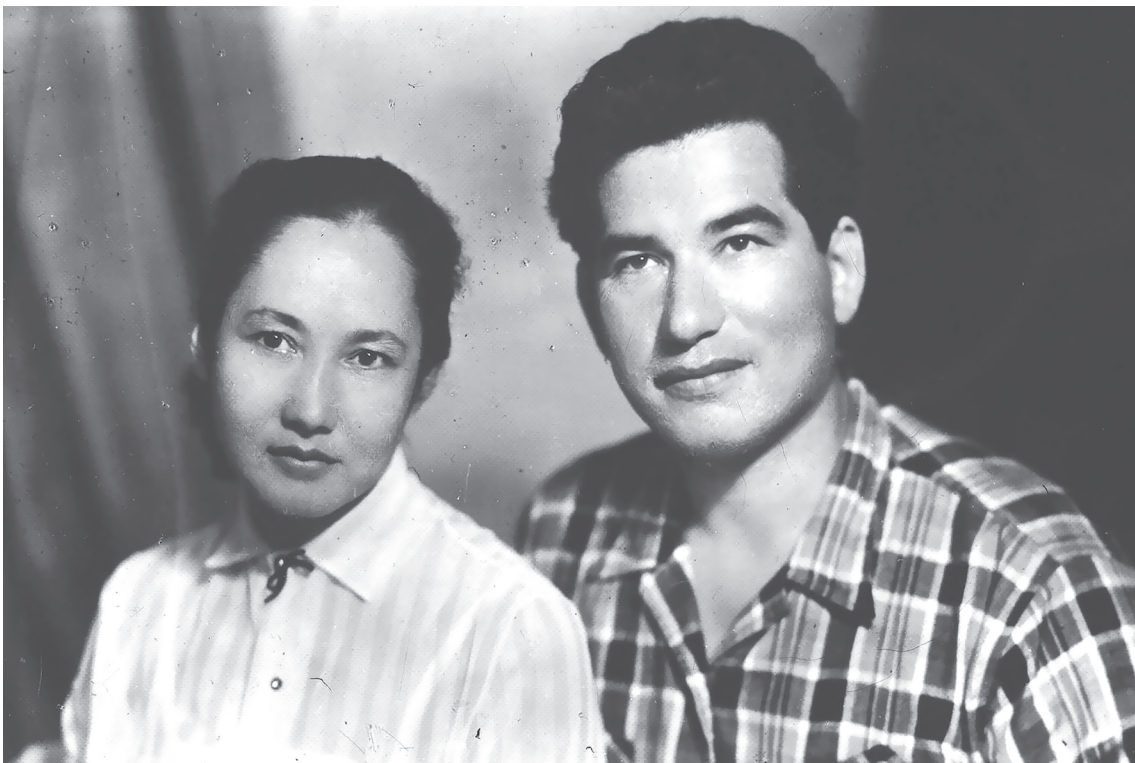
Кудай деген калыс бар” деп, кайсы бир акын сыймыктана муңканып ырдагандай, аял-эркек табышканда, кошулганда, билишкенде, ай аттиң арман... жылдыздары келишкенде, миндин, миллиондун бир жуп тагдырына кайып-каскагынан бир келип кездешкенде гана сүйүүгө айланып, ошол кезден, көз ирмемден адам пенденин айрыкча бир аялуу, кумарлуу, кусалуу сезимдери дайра болуп шоо-кумдап, өрүктарлуу көктөм болуп көлбүп, көкмөк нурлуу күн, толукшуган ай, жыбыраган көл, ак мөңгү аска-тоо, кызгалдактуу айдың, үлбүрөгөн гүл, алоо эрин, аялуу шыбыр... болуп, а-ал анан ал унутулгус, ажайып, армандуу да дүйнөгө жетелеп, махабат (!) аттуу касиет жаралат турбайбы. Ошол улуу махабат, аруу ашыгылык арзуунун перзенттери – Жамийла менен Данияр, Танабай менен Бүбүжан, Асель менен Ильяз, бороондуу Эдигей менен Зарипа, Раймаалы жана Бегимай, Арсен менен Элес кайда болду экен а... Бу арман, албан ажайып дүйнөнү ким көрүп, ким бир келген кайталангыс, кыйырсыз жашоосунда кабылып, керт башынан өткөрө алды экен?

Дал ошондо... үнсүз, улуу жымжырттыкты “Эй! Тетиги кара жигит шарманда кыла турган болду, кокуй! Алып кеткиле, тез алып кеткиле!” деген, кароолдо турган комиссия башчысынын буйрук шыбыры бузуп, мынабу укмуштуу болуп турган көрүнүшкө күбөдөр, табытта жансыз жаткан маркумдай, тикесинен эстеликтей катып турушкан көпчүлүккө жан кирип, бир дем менен оор улутунунун хору алдыртан жаңырды... Баары, ортодогу оор окуяга күбөдөр, капкара кийинчен кишинин кайгы-азабына аргасыз арбалгандар эстерине келип, бир дем менен шуу үшкүргөндөй болушту.

“...Кайран тунжур сыздыбы? Кайрылгыс учтубу? Кош асылым! Өмүрүмдө бир келген карлыгач ырахатым, жүрөгүмдүн алоо жалыны, мүнөз менен көркүнө өнөрү шай келген тубаса бүткөн ажайып таланттуу делбирим! Тынч жатагой, мен кеттим...”

Колтуктаган кош жигиттин коштоосунда өпкө кага, далысы солкулдай, майдан талаасынан жаралуу чыгып бараткан эрендин элесин элге калтырып, келбетине өнөр-таланты, даңаза-даңкы айкалышкан алп жазуучу көчөгө чыга келгенде жаздын чабалекей чагылганы капилет жарк эте, артынан күн жарыктык албуут күркүрөй жамгыр нөшөрлөй төктү. Кан жуткан кайгынын, түбү – өлүк (!) ажырашуунун ээ-жаа бербеген көз жашы жаан суусуна аралаша жаак ылдый куюлуп, акырекке акты...

Береги ааламды алаканына салгандай ой-жүгүртүү, кыял чабыт, үмүт айдычына, калем чеберчилигине эгедер ушул зор кишини жаш баладай муңканып, зарланткан айжаркын арзуунун, улуу махабаттын табышмак күчүнө күү кошуп, муюгансып, жарыктык табийгат да азалуу залкардын көз жашын коштой ак жамгырын төгө берди.

9

12-декабрь – ааламдык жазуучу Ч.Айтматовдун туулган күнү

№11
(285)

30
11
2022

kyrgyztiti@mail.ru

Алишер Навоинин тилге жасаган мамилеси ааламдашкан дүйнөгө бир нуска

Гүлзада СТАНАЛИЕВА,
Филология илимдеринин
кандидаты

Мен бул макаламды мындан эки жыл мурун Ташкентте Алишер Навои атындагы Өзбек тили жана адабияты мамлекеттик университетиндеги конференцияда баяндама катары окуган элем. Ал илимий жыйын Навоинин туулган күнү, 9-февралда, ар жылы өткөрүлөт экен. Ошол конференцияга даярданып жатып, Навоини кай тарабынан карап сөзгө алсам деп бир топ түйшөлүп отуруп ушул макалам жаралган болчу.

Жалпы түрк элдеринин тили үчүн жан үрөп иштеп, бүтүндөй түрк дүйнөсүнө опол тоодой кызмат аткарып кеткен Навоинин өмүрү кыргыз окумуштууларына өрнөк, ар бир мекендешиме улуу сабак болор деп ишенем.

XXI кылымда жашап жатып, тээ XV кылымда өмүр сүрүп, ошол доордун көзү менен өз чыгармаларын жазган Алишер Навои сыяктуу аалымдар тууралуу ойлонгондо, алар бүгүнкү күн үчүн, келечек үчүн эмнеси менен баалуу деген суроо туулат экен. Себеби, «улуу ойчул», «улуу даанышман», «улуу инсан», «улуу жазуучу», «улуу акын» деген эпитеттер менен аты коштолгон тарыхта из калтырган инсандар элдин руханий дүйнөсүнө, маданиятына, аң сезимине түбөлүк рухий азык болор кандай ой, кандай идея калтырды деп талдаганга туура келет тура. Ушул өңүттөн караганда, бир гана өзбек эли эмес, бүтүндөй түрк тилдүү элдердин көрүнүктүү акыны, ойчулу, даанышманы Алишер Навоинин келечек үчүн тарыхый вазийпасы эмнеде жатат? Анын көркөм мурасынан кандай сабак алууга болот?

Ааламдашуу доорунда жашап жатып мындай суроолордун тегерегинде талдоо жасап, ой жүгүртүүгө түрткү болгон бир катар маселелер бар. Мен ошол маселелерди Алишер Навои аркылуу, анын чыгармачылыгы аркылуу кароону туура көрдүм. Буга XV кылымда фарси, араб тилдери басымдуулук кылып, дээрлик бардык акын-жазуучулар ушул тилдерде гана жазып, атак-даңкка жетүү мүмкүн болгон мезгилде Алишер Навои фарси тилин мыкты билгенине карабай, түрк (чагатай) тилинде жазганы кө-

нүлдү бурат. Бул чындыгында Алишер Навоинин өзбек жана жалпы түрк элдеринин тили, адабияты, маданияты, тарыхы, улуттук аң сезими, өз иденттүүлүгүн сактап калуусу үчүн жасаган опол тоодой эрдиги болгон. Муну азыр, ушул XXI кылымда туруп, таң калбай, таазим кылбай айтууга мүмкүн эмес. Навоиго чейин түрк тилинде иштеп жазып кеткен ойчулдар жана акындар – Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари, Желаладдин Руми, Юнус Эмре эле. Жусуп Баласагын айтылуу «Кут билим» дастанын жазып, түрк тилинин адабий негизин түптөп берген болсо, Махмуд Кашгари түрк тилинин сөздөрүн терип-тепчип, бир системага салып сөздүк түзүп бергени менен тарыхта калышкан. Ал эми Руми оозеки сүйлөшүү тили катары гана колдонулуп келген түрк тилинде эмгектерин жазуу менен мекендештеринин патриоттук духун ойготуп, биримдик сезимин бекемдөөнү көздөгөн. Юнус Эмре да өзүнүн поэтикалык зор мурасын түрк тилинин барк-кадырын көтөрүү үчүн ушул тилде жазган. Алишер Навои өзүнө чейинки түрк тилинде жазган ушул аалымдарга шыктанышы да толук ыктымал. Илимий булактарда Алишер Навоини айрым окумуштуулар Жусуп Баласагындын эмгектери менен тааныш болгонун белгилеп жүрүшөт.

Навои жашаган доордо жана аймакта да түрк тилинин мамлекеттик жана расмий статусу жок болгонуна карабай, ал өзү да бир канча тилдерди мыкты деңгээлде билip, ал тургай ал тилдерде чыгармаларын жаза алганына карабай, өзүнүн негизги чыгармаларын түрк тилинде жазган. Улуу даанышмандын мындай кадамынын тарыхый да, маданий да мааниси чоң болгон. Ал түрк тилинде жазуу менен, түрк тилинин адабий деңгээлин көтөрүү үчүн жанын үрөп иштеген. Буга анын «Хамсесинде» өзүнө чейинкилерден айырмаланып, теманы өз алдынча идеялык маңыздан ачып бергени, окуяларга жана образдарга жаңыча трактовкасын жасап, оригиналдуу чыгарма жаратканы эле чоң далил. Ошондуктан, айрым батыш ориенталистикасындагы Навои тек гана даяр сюжетти кайталоо менен чектелген деген калпыс пикирлерин бүгүнкү күндүн окумуштуулары кескин четке кагышат.

Навоинин эне тили болгон түрк тилинин поэтикалык макамы үчүн кам көргөнү, аны өнүктүрүүгө өзүнүн өмүр бою топтогон бай тажрыйбасын жумшаганы – бул жалпы түрк элдеринин адабияты, тарыхы, маданияты, философиясы, азыркы түркология илими үчүн жана түрк цивилизациясы үчүн чоң мурас, улуу дөөлөт.

Бул мурас, бул дөөлөт учурдагы глобализациянын мезгилинде чоң сабак боло турган өрнөк. Себеби, жашаган доордо доминант тилдерге басылып калган улуттук тил маселесин терең түшүнө билген Навоинин зор эмгегинин актуалдуулугу бүгүн да күн тартибинде күйүп турат.

Ааламдашуу чындыгында бүтүн дүйнөнү бир түйүнгө бириктирип, бирдей өнүгүүгө өбөлгө жараткан процесс болду. Анын натыйжасында дүйнөдө бирдиктүү саясат жүргүзүлүп, бүтүн жер жүзүндөгү өлкөлөр, элдер бирдиктүү экономикага байланып, бирдиктүү маданиятты аң сезимдерине сиңирип, бирдей жашоо образын күтүп, айтор, саясий-экономикалык жана маданий интеграция күч алды. Бирок, мындай ар тараптуу интеграциянын негизинде дүйнөдөгү элдер бир жагынан бири-бири менен байланышы жеңилдеп жакшырса, экинчи тараптан, экономикалык, саясий күч-кубатка ээ бир-эки тилдин башка улуттук тилдерге жана маданияттарга караганда доминанттуулук кылып, ал тургай, жашоодо аларга болгон суроо-талапты жоюп, жок болуп кетишин да шарттап жатат. Өткөн доорлордо мындай коркунучка экономикасы артта калган өлкөлөрдүн, элдердин тилдери гана туш болгон болсо, ал эми учурда бул маселе өнүккөн европалык өлкөлөрдү да кыйла кооптондуруп калды.

Бул көйгөйгө англис (америкалык) тилдин барган сайын кулачын жайып, саясаттын, экономиканын, технологиянын, илим-билимдин, маданияттын, бизнестин ж.б. дээрлик бардык тармактын универсалдуу байланыш куралына айланып калганы себеп болду. Күнүмдүк тиричиликке күн сайын өнүккөн технологиялык жаңылыктар менен кошо кирген англис сөздөрү дүйнөнүн бардык тилдерин жапырт каптап келатканы табигый көрүнүш болуп калды. Мунун натыйжасында айкалышкан гибрид тилдер да жаралууда, алсак, «франгле» же «френглиш» сыяктуу француз менен англис тилинин «бирикмесинен» турган тилдер пайда болууда. Дүйнөнүн күчтүү тилдеринин бири болгон орус тилине да бүгүн англис тилинин үстөмдүгү күч алганы жашыруун эмес.

Тил бул жөн гана байланыш куралы эмес, тил бул бүтүндөй бир элдин дили, маданияты, иденттүүлүгү. Ошондуктан, бүгүнкү күндө тилге өтө маани берип, тилди изилдөө, анын маани-маңызын талдоо жалаң гана лингвистиканын, тил илиминин объектиси болуудан тышкары, философияда, тарыхта, социологияда, саясат илиминде, психологияда ж.б. илимдердин изилдөө предметине айланды. Себеби ар бир локалдык мада-

ниянт кандайдыр бир тарыхый жана табигый шарттарда өзүнүн дүйнө картинасын тил аркылуу жаратат. Ар бир маданият өзүнүн тилдик системасына ээ. Тилсиз кайсы бир маданиятты элестетүү мүмкүн да эмес. Тил маданияттын өзөгүн, анын ички өзөгүн түзүп турат. Тил аркылуу адамдар символдорду, үрп-адаттарды, каада-салттарды, ишенимдерди, баалуулуктарды, идеяларды сактап, муундан-муунга өткөрүп келет. Демек, тил маданияттын өзөгүн түзүү менен ар бир элдин алмаштыргыс улуу мурасы. Ушундан улам белгилүү немец философу Мартин Хайдеггер «Тил – бул болмуштун үйү» деп мүнөздөгөнү да бекеринен эмес. Ал эми 21 кылымдын философу атка конгон француз философу Мишель Фуко «тил – бул дүйнөнүн образын түзүүчүсү» деген. Демек, тилдин жок болушу бүтүндөй болмуштун өзүнүн кыйроосу менен барабар кыямат.

Эгерде кайсы бир элдин улуттук тили жоголсо, анда ал элдин өзү да эл катары жок болот. ЮНЕСКОнун маалыматына таянсак, бүгүнкү күндө дүйнөдө 6 миң тил бар. Бирок, учурда окумуштуулар ааламдашуу шартында жер жүзүндө ар эки жумада бирден тил жоголуп баратканын каңкуулашууда.

Эгер улуттук тилдердин өлүшү ушундай темп менен кетсе, ушул 21-кылымдын соңуна чейин эле адамзат чоң тарыхый, руханий, маданий жоготууларга дуушар болот. Себеби ар бир улуттук тил – бул жалпы адамзатынын чоң байлыгы. Эгер бир тил жоголсо, анда аны менен бирге бүтүндөй бир эл, анын маданияты, тарыхы, руху кошо өлөт. Анын ордун дүйнөдө башка бир да нерсе толтура албайт. Ар бир улуттук тилдин өлүшүн мындайча элестетсек болот. Мисалы, бүгүнкү күндө Мисирдеги пирамидаларды бузуп талкалап, алардын ордуна заманбап имараттарды курсак кандай болот эле. Ар бир улуттук тилди өлтүрүү да ушуга тете окуя. Ар бир улуттук тил – жалпы адамзаттын асыл мурасы.

SIL International изилдөө уюмунун маалыматына ишенсек, дүйнөнүн 65 калкы сүйлөгөн 10 гана тил толук кандуу жашоосун улантышы мүмкүн экен: кытай, хинди, англис, испан, бенгали, португал, орус, япон, немис, корей тилдери. Турмуштук зарылдыктан улам үйрөнгөндөр да ушул 65%тин ичинде. Тилекке каршы, булардын катарына түрк тилдеринин бири да кирбейт. Дүйнөнүн дээрлик бардык булуң-бурчунда түрк тилдүү калктар жашаганы менен түрк тилинин бүгүн дүйнөдө өзүнүн тиешелүү орду ойлонто турган маселе.

Эми кайрадан Алишер Навоиго келсек. Алишер Навои

доминанттуулук кылган тилдерге карабай, атак-даңкка жеткире турган тилде мыкты жаза билгенине карабай, өзүнүн улуттук тилинде негизги чыгармаларын жазган. Анын бул кадамын азыркы мезгилдеги адамзатына тарыхый сабак боло турган эрдиги катары баалоого арзыйт. Учурда Алишер Навоидей доордун бийик интеллектуалдары өздөрүнүн улуттук тилдеринде эмгек жазбаса, анда ал элдин келечеги жок болот. Башкача айтканда, ар тараптуу терең билим алган Навоинин түрк тилинин келечеги үчүн жасаган стратегиялык кадамын бүгүнкү күндө улантуу парз. Улуттук тилдерде эмгектерди жазуу, сактоо, санариптештирүү ишин активдештирүүбүз шарт.

Жогоруда айтылгандардын негизинде улуттук тилдерди өнүктүрүү үчүн колго ала турган эң негизги иш-аракеттер булар деп эсептейбиз:

Эң негизгиси, балдарды эне тилинде татыктуу билим алуусу үчүн алдыңкы шарттарды түзүү: эне тилде окуткан мугалимдердин профессионалдуулугун өстүрүү, технологиялык жабдыктар менен мектептерди камсыздоо, окуу китептеринин эне тилде сапаттуу жана сабаттуу жазылышы үчүн бардык мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу сыяктуу мамлекеттик саясатты жүргүзүү керек.

Ошондой эле мектептерде балдарга кош тилдүүлүккө жол ачкан чет тилдерди үйрөтүүнү жолго коюу. Улуттук тилдерге ошол өлкөдө жашаган башка элдердин сый-урматын өстүрүү. Эне тилди билүү – артыкчылык катары каралган шарттарды түзүү.

Түрк тилдүү элдердин илимий бирдиктүү платформасын түзүү: илимий түрк тилдүү элдердин абройлуу илимий басылмаларын чыгаруу; түрк тилдүү элдердин ортосундагы илимий карым-катышты чыңдоо үчүн ар бир тармактын ассоциацияларын түзүү (Түрк элдеринин философторунун ассоциациясы, Түркологдордун ассоциациясы ж.б.), түрк тилдүү элдердин бардык илимдер боюнча бирдей терминдерди кабыл алышына багыт алуу, бирдиктүү алфавитке өтүү ж.б.у.с. биригүү да түрк тилдүү элдердин тилин өнүктүрүүгө, анын ичинде кыргыз тилин өнүктүрүүгө жакшы өбөлгө-шарттарды түзүп бермек.

Себеби бүгүнкү глобалдашкан дүйнөдө локалдашуу, территориалдык, саясий, маданий, этникалык ж.б. белгилердин негизинде биригип иш алып баруу алдыңкы планга чыкты. Мындай локалдашуу менен түрк тилдүү элдер улуттук тилдерин сактап калууга, өнүктүрүүгө бир катар мүмкүнчүлүктөрдү алышмак деген ойдобуз.

Бир сабактан үлгү

Айнура БАТЫРБЕКОВА,
Бишкек шаарынын № 52
жалпы орто билим берүүчү
мектебинин окутуу орус
тилинде жүргүзүлгөн
класстарынын кыргыз тили
жана адабияты мугалими

Предмети: кыргыз тили **Классы:** 3
Сабактын темасы: «Жыл мезгилдери» Качан?

Сабактын максаттары:	
Көрсөткүчтөрү	Күтүлүүчү натыйжалар
1.Тилдик компетенттүүлүк: Окуучулар мезгилди, убакытты билдирген сөздөрдү колдонуп сүйлөшөт, Качан? деген суроого жооп жазышат, суроону беришет.	Эгерде окуучулар мезгилди билдирген сөздөрдү колдонуп сүйлөй алышса, Качан? деген суроого жооп жазышса, суроону берише
2. Кептик компетенттүүлүк: «Жыл мезгилдери» деген тема боюнча текстти окушат, билгендерин, түшүнгөндөрүн сүйлөп беришет.	Эгерде окуучулар «Жыл мезгилдери» деген тема боюнча текстти окушуп, билгендерин, түшүнгөндөрүн сүйлөп берише
3. Социо-маданий компетенттүүлүк: Кыргызстандагы жыл мезгилдеринин өзгөчөлүгү жөнүндө туура тыянак чыгарып, өз ойлорун айтып беришет.	Эгерде окуучулар Кыргызстандагы жыл мезгилдеринин өзгөчөлүгү жөнүндө туура тыянак чыгарышса, өз ойлорун айтып берише

Сабактын тиби: Жаңы теманы өздөштүрүү
Сабактын формасы: Топ менен, жуп менен иштөө
Сабакта колдонулган ыкмалар: Аңгемелешүү, интерактивдүү ыкма, суроо-жооп
Сабак аралык байланыш: табият таануу, орус тили, сү т сабагы
Сабактын жабдылышы: окуу китеби, сөздүк дептери, чоң, кичинекей сүрөттөр, ак барактар, түстүү маркерлер, тапшырмалар.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ												
№	Сабактын этаптары	Убак- тысы-	Мугалимдин ишмердүүлүгү. Окутуучу жана өнүктүрүүчү компоненттери, тапшырмалар жана көнүгүүлөр	Окуучунун ишмердүүлүгү. Сабакта өз ара уюштуруунун формалары								
1	Уюштуруу (мотивация)	2 мин	-Окуучулар менен саламдашат. -Окуучуларды толуктайт. – Сабакка даярдыгын текшерет. -Сабакка көңүл бурдурат. -Жагымдуу маанай түзөт.	-Окуучулар мугалим менен саламдашат. -Сабакта отурганын билдиришет. -Сабакка даяр экендигин айтышат. -Маанайлар көтөрүлөт.								
2	Окуучулардын билимдерин актуалдаштыруу	5 мин	Мугалим үй тапшырмасын сурайт, өтүлгөн тема боюнча суроолорду берет. (Үй иши: 1 жазуу. Дептер 33-бет, 1-көнүгүү, 2 оозеки «Белгилүү даталар» текстти окуу, суроолорго жооп берүү)	Окуучулар жазуу үй тапшырмасын көрсөтүшөт, берилген суроолорго жооп бе- ришет.								
3	Сабактын темасы, максаты жана күтүлүүчү натыйжа- лар менен тааныштыруу	2 мин	Мугалим өтүлүүчү сабактын темасы, максаты жана күтүлүүчү натыйжалар тууралуу айтат	Окуучулар сабакты түшүнүүгө жана максаттарга жетүүгө умтулушат. Муга- лимди кунт коюп угушат.								
4	Жаңы материалды өздөш- түрүү жаңы теманы түшүн- дүрүү (жаңы сөздөр)	18 мин	Тактада 4 жыл мезгилдин чоң сүрөтү илинип турат. 64-бет, 1-көнүгүү. Сүрөт боюнча жыл мезгилдерин эстегиле, ар бир жыл мезгилин атап бергиле. Топ менен иштөө Мугалим окуучуларды 4 топко бөлөт, ак барак, маркер таркатат. Партанын үстүндө 4 карточка жатат. 4 топтон бирден окуучу чыгып карточка алат. Карточкада кайсы жыл мезгили жазылса, ошол жыл мезгилин топ менен жакташат, Сүрөт тартышып, билгендерин сүйлөп беришет. Жаңы сөздөр менен иштөө 1. Бөлүнөт-делится (чыныгы алманы 4 кө бөлүп көрсөтөт) 2. Өзүнчө-по-своему, өз алдынча-самостоятельно (бала бакчада 3 баланын ар бири өзүнчө ойноп жаткан сүрөтү) 3. Жер көгөрүп-зеленеет (жаз мезгилиндеги жаңы чыгып келе жаткан көк чөптөрдүн сүрөтү, жашылданат) 4. Тайгак-скользский (Көчөдө адамдын жолдон өтүп бара жатып, жол тайгак болгон үчүн жыгылган сүрөт) Мугалим окуучуларга жаңы сөздөрдүн маанисин чечмелеп, мимика, жаңсоолор, сүрөттөр аркылуу түшүндүрөт. Сөздөрдү кайталашып, сөз айкашын, сүйлөм түзүшөт. Текст менен иштөө 64-бет, 2-көнүгүү «Жыл мезгилдери» Жыл төрт мезгилге бөлүнөт. Алар күз, кыш, жаз жана жай. Ар бир мезгил өзүнчө кооз. Жаз келгенде жаратылыш өзгөрөт. Жер көгөрүп, алма бактар гүлдөйт. Жайында күн аябай ысыйт. Талаада иш кызыйт. Эс алуулар да башталат. Күз келгенде жер-жемиштер бышат. Түшүм жыйналат. Жалбырактар саргаят. Кышында күн суук болот. Кар жаайт. Суулар тоңот. Жол тайгак болот. Мугалим текстти окуп берет. Чынжырча менен окуучуларды окутат. Эми балдар, жаңы таяныч сөздөрдү колдонуп, жыл мезгилдери жөнүндө сүйлөшөбүз. Туурабы же туура эмеспи? 1. Жыл 6га бөлүнөт. 2. Ар бир мезгил өзүнчө кооз. 3. Жайында жолдор тайгак болот. Суроолорго жооп бергиле. 1. Качан жер көгөрүп,бактар гүлдөйт? 2. Жер –жемиштер качан бышат? 3. Ал эми кар качан жаайт? Жоопторуңардан Качан? деген суроого жооп берген сөздөрдү таап атагылачы. Ошондой эле тексттен да Качан? деген суроого жооп берген сөздөрдү тапкылачы. Сүйлөмдөрдү толуктап жазгыла. 1. Ваня мектепке келди. 2. сабак бүттү. 3.Арсен машыгууга барды. (түштө, эртең менен, саат 12.00до)	Окуучулар мугалимдин суроолоруна жооп бери- шет, берилген тапшырмаларды аткарышат. Чоң сүрөттөрдү карап, ар бир жыл мезгилин кыргызча атап беришет. 4 топко бөлүнүшөт, ар бири өз мезгилин сүрөт тартып, жакташат, айтып беришет. Жаңы сөздөр менен таанышышат, мугалим ме- нен биргеликте жалпы кайталашат, сөз айка- шын, сүйлөм түзүшөт. Жаңы сөздөрдү сөздүк дептерлерине көчүрүп жазышат. М: жол кандай? – жол тайгак. Биздин класс 4 топко бөлүнөт. ж.б. Окуучулар мугалимди кунт коюп угушат. Чынжырча менен бир сүйлөмдөн окушат. Тап- шырмаларды аткарышат. 1.туура эмес 2.туура 3.туура эмес Суроолорго жооп беришет. 1.Жазында 2. Жайында 3. Кышында Качан? жазында, жайында, кышында, жаз кел- генде, күз келгенде. 1.Ваня эртең менен мектепке келди. 2. Саат 12.00до сабак бүттү. 3.Арсен машыгууга түштө барды.								
5	Оюн ойноо	3 мин	«Эмне ашык?» оюну 1.Жаз 2.саат 10до 3. эртең Кыш азыр апа Алма кечинде эже Жай келди окуучу	Оюн ойношуп, эс алышат. Ашык сөздөрдү табышат. 1.Алма 2.Келди 3.Эртең								
6	Бышыктоо	5 мин	Сүйлөмдөрдү туташтыргыла. <table><tr><td>1.Жайында</td><td>муз тоңот.</td></tr><tr><td>2. Күзүндө</td><td>Бактар гүлдөйт.</td></tr><tr><td>3.Жазында</td><td>Жалбырактар саргаят.</td></tr><tr><td>4.Кышында</td><td>күн аябай ысыйт.</td></tr></table> Жуп менен иштөө Суроо-жооп 1.Сага кайсы жыл мезгили жагат? 2.Эмне үчүн?	1.Жайында	муз тоңот.	2. Күзүндө	Бактар гүлдөйт.	3.Жазында	Жалбырактар саргаят.	4.Кышында	күн аябай ысыйт.	1. Жайында күн аябай ысыйт. 2. Күзүндө жалбырактар саргаят. 3. Жазында бактар гүлдөйт. 4. Кышында муз тоңот. Окуучулар тапшырмаларды аткарышат. 1.Мага жай мезгили жагат. 2.Жайында Ысык-Көлгө барабыз.
1.Жайында	муз тоңот.											
2. Күзүндө	Бактар гүлдөйт.											
3.Жазында	Жалбырактар саргаят.											
4.Кышында	күн аябай ысыйт.											
7	Сабакты жыйынтыктоо	3 мин	Бүгүн сабакта кандай жаңы маалыматтарды алдыңар? Максатыбызга жеттикпи?	Окуучулар бүгүнкү өтүлгөн тема боюнча мугалимдин суроолоруна жооп берип, өз ойлорун айтышат жана бири-биринин ойлорун угушат. Сабактын максатта- рына жетишкендиктерин айтышат.								
8	Рефлексия	2 мин	Ойлорун айтуу	Бүгүн сабакта жыл мезгилдери жөнүндө толук маалымат алдык, мезгилди, убакытты билдирген Качан? деген суроо менен тааныштык, ар түрдүү тап- шырмаларды аткардык, оюн ойнодук, суроолорго жооп бердик ж.б								
9	Баалоо (калыптандыруучу, жыйынтыктоочу)	3 мин	Мугалим окуучуларды критерийлерге таянып баалайт.	Окуучулар мугалимди угушат жана алган баалары менен таанышат								
10	Үйгө тапшырма берүү	2 мин	Ар бир окуучу жакшы көргөн жыл мезгили жөнүндө А4 барагына сүрөт тартып, сүй- лөп берүү.	Окуучулар берилген тапшырманы угуп, түшүнүп, жазып алышат								

Улуу сүйүү

(поэма)

Жумадин КАДЫРОВ, акын

Автордон алгы сөз

Бул чыгарманын лирикалык каарманынын ысымы Азизбек. Анын жалындаган жаштык курагы башаламан базар экономикасы башталган учурга туш келип, жан сакташ үчүн журналист катары шугулданып жүрүп жашы отузга чукулдап калган кезде бир аялзаты (анын сулуулугу кынтыксыз эле, сүйкүмдүүлүгүндө чек жок эле) менен таанышат да, албетте, ашыктык отуна кабылат.

Азизбектин эсин энги-деңги кылып, бүт оюун ээлеп алган айым – Зарина көнүмүш эмес медицинада, тагыраак айтканда, элдик табыпчылык жолунда болуп, ага ар кандай маселе боюнча кайрылган дартмандардын дээрлик баарына шыпаасы тийип, кээде керемет сакайуулар да боло калып жүргөндүктөн, келген оорулуулардын ден соолугуна тиешелүү түйшүк менен дайыма алпурушканына байланыштуу өзүнүн жеке жашоосун жайгаруу үчүн убакыт табууга чама-чаркы жетпей жүрөт окшойт, ушул өтө олуттуу маселени чечүүгө мен көмөктөшөйүн, анүчүн адегенде жүрөгүмдөгү оттой ысык сүйүүмдү билдирип көрөйүн деп ойлогон Азизбек бир ыңгайын келтирет да, сүйүүктүү айымга өзүнүн тунук сезимин туйгузат. Эки жаштын жолугушуусу кандай деңгээлде өттү, окуя андан ары кайсы нукта өнүктү жана эмне болуп аяктады, мына ушулар тууралуу поэмада кеңири баяндалмакчы.

Сүйгөмүн сени ак сүйүүм менен эң улуу.

(Ал сүйүүм менин Асманга, Күнгө тең улуу!).
Кудайдын эрки сыяктуу күчтүү сезимге кабылган мени сен улуу... Анан мен улуу...
Ааламга сыйбас сүйүүнү, бирок, болгону бир эле жолку көз карашым менен козгоду.

Ал кезде, ооба, азыраак гана таанышпыз.
Арабыз дале асмандай, жердей алыспыз.
Акыры бир күн көчөдөн кокус кезигип,
көз ирмем убак тиктешип туруп калыппыз.
Карадың мени... Күн сымак төгүп мээримин.
Карадым сени... Кар сымак көл-шал эридим.

Көп жылдар бою көөдөнгө толгон муңумдан,
жүрөккө тоңгон көк мөңгү, аппак муңумдан,
жана да башка жамандыктардын баарынан,
сен мени сүйкүм караган кезде кутулгам.
Бүт баарын өрттөп, куйкалап ийген вулкандай,
кудурети күчтүү көз караш десең бул кандай?...
Кудурети күчтүү көз караш дайым эсимде
Көз ирмем убак тиктешип турган кезимде,
Жаңырттып мени кайрадан жаңы туулгандай.
кабылган мени керемет сүйүү сезимге,
Күткөнүмүн сени. Каплет жерден кабылдың.
Мен сени таптым. Мен дагы сага табылдым

деп ойлоп алып... Кыялга таттуу балкыдым,
түбүнө чөктүм, үстүндө кайра калкыдым.
Баарысы мага жагымдуу болду бир укмуш,
баарына бебап болдуң сен жалгыз, жаркыным.
Күттүргөн сүйүү күтүүсүз жерден бир келди,
кетирбей бөөдө, кармайын ар бир ирмемди

деп ойлоп алып... Маңдайым жарып сүйүндүм.
Жүрөктү жарып чыккан бул тунук сүйүүмдүн
эркине дароо баш ийип элпек мүнөзүм,
артыңдан сенин ар дайым келди жүгүргүм.
Анткени кокус калсаң сен азыр түшүнбөй
сүйүүмдү, мени... Жашоонду дагы бүтүндөй.

деп ойлоп алып... Чечкиндүү болдум, батындым.
Бир нече күндү өткөрүп сени чакырдым,
мен өзүм жалгыз жашаган жапыс үйүмө.
Чай ичип бүттүк. Чын сырым айттым – ачылдым:
«Сүйөмүн, – дедим – ааламда жалгыз өзүңдү,
айрыкча мээрим жык толгон эки көзүңдү;

кулпуруп турган кундуздай кара чачыңды;
сүрөтчү тарткан сыяктуу керме кашыңды;
сүйкүмдүү, нурлуу, чырайлуу тунук жүзүңдү;
кездешчү сейрек – Зарина деген атыңды;
сезими бардын баарысын кыйнап жүдөтчү,
сүйүүгө куштар сендеги асыл жүрөктү.

Ар дайым сени ар кайсы жактан издедим.
Табалбай жүрдүм. Таптакыр үмүт үзбөдүм.
Жол карап дайым акыйып сени күтсөм да,
жан сактоо үчүн журналист болуп иштедим.
Кудайым колдоп, акыры сага жолуктум,
жашайлы чогуу, болуп бер менин колуктум.

Жыттагым келет акактай аппак алкымды.
Көтөргүм келет коомдогу ордуң – баркыңды.
Жашагым келет жадырап-жайнап бактылуу,
жашагым келет сен менен жазып жарпымды.
Кармагым келет, колунду – ар бир салааңды,
эбактан бери ээлеген бүткүл санаамды», –

деп айтып... Сага билдирип болгон оюмду,
батынып сунуп калтырак баскан колумду,
колуңа сенин калемсап, кагаз кармаптым:
«Кыйналсаң азыр кат менен жибер жообуңду». –
Сезимтал жансың. Абалым менин сезипсиң.
Берүүчү жообуң белендеп алып келипсиң;

«Сыйлаймын, – дедиң, – өзүңдөй сейрек адамды.
Сен менен кезип кетмекмин чексиз ааламды.
Антелбайм эми. Антүүгө менин шартым жок,
калтырам кайда жетпеге чыккан баламды.
Айттың сен туура, акыры минтип кезиктик,
а бирок аттиң, он жылга чукул кечиктик.

Мен буга дейре бир ирет бүлөө курганмын.
Жалбырттап күйбөй жалыны очок-тулгамдын,
жан кызым туулуп беш айлык болгон кезинде,
күйөөмдөн кетип, мен андан түк кутулганмын.
Жашаймын азыр бактысы үчүн кызымдын,
керексиз мага коомдогу орун – ысымдын...». –

“Жок тебе, жаным, жок тебе мага, жок тебе.
Жок деген дагы жарытчу жанды жооп беле.
Күйөөңдөн ырас кетипсиң. Мунуң эң жакшы.
Тутантса күйөт качандыр өчкөн от деле.
Кызыңа – ата, өзүңө – жарың болоюн,
кудайым берген бактыма куштай коноюн». –

«Түшүнөм, жаным, түшүнөм сага түшүнөм.
Аламын аян көп көрүп сени түшүмөн.
Чынында эле ылайык жансың мен үчүн,
Жалгыз бой жүрүп жашоодон чарчап, үшүгөн.
А бирок менде жүйөөлүү жооп бар андан да,
калтыргым келбейт өзүңдү кийин арманда...». –

«Түшүнөм деген сөзүңө жетпейт акылым.
Сен болуп туруп жашоодо эң бир жакыным,
«Арманда сени калтыргым келбейт» дейсиң да,
жок деген жоопту бекемдеп аста акырын...». –
«Билгемин сенин ушинтип кесе айтаарың.
Аз калды менин Алланы көздөй кайтаарым...». –

“Антпегин, жаным, ажалды эрте чакырба.
Шайтандын сөзүн сүйлөбөйт мунжу, жакыр да.
Пейилди оңдо, өмүрдүн тилеп узунун.
Кебиңди оңдо, кеч эмес балким азыр да.
Кетесиң кайда калтырып чексиз ааламды?
Кетесиң кантип калтырып кимге балаңды?». –

«Жашоодон тажап акырет жакка шашпадым.
Ким-бирөө мени коркутуп, андан качпадым.
Жакында мага бир кырсык жаят тузагын.
... Калам же калбайм...Билбеймин андан башкасын.

Ал кооптуу кырдаал баш ийбейт менин эркиме,
жин тийди тебе Зарина деген селкиге.

Кутуя сырды болдум мен мажбур ачууга.
Түз жоопту сага бербестен буйтап качууга
бир аргам барбы? Жок менде андай мүмкүндүк –
убакыт жарга кыстоодо жана шашууда.
Туйганды айттым, туйсун деп сен да, кантейин,
ишенбей турсуң, түшүнбөй турсуң анчейин.

Мен дагы сени билгенден бери сыртыңдан,
арбалгам сага – ар дайым сага умтулгам
тымызын гана. Акыркы ирет кезигип,
көз караш менен сүйүүмдү толук туйдургам:
карасам сени – Күн сымак төгүп мээримин,
карадың мени – кар сымак көл-шал ээридиң.

Болбосо сенин үйүңө келмек эмесмин.
(Мажбурлап алып келтирмек эмес мени эч ким).
Сүйүүмдү сага билдирип мен да жашырбай,
олуттуу жагдай жаатында келди кеңешким,
чын сырым айтып жападан жалгыз өзүңө,
тик карап туруп муңайым, сырдуу көзүңө.

Мен сени өтө урматтайм, аяп, сыйлаймын.
Жок деген жоопту сага эч ыраа кылбаймын.
А бирок аны аргасыз болдум айтууга.
А өзүм кайра көп жолу өксүп ыйлаармын.
Мен сага күндө Теңирден тилейм сабырды,
кунт коюп уккун сөзүмдү айтаар азыркы.

Жакында жөнөйм алыска, абдан алыска.
бир жума мурун сөз бергем сөзсүз барышка,
мен үчүн кымбат адамдар сунуш кылышып,
катышуу үчүн «экспрасенттик жарышка».
Барайын жана багымды сынап көрөйүн,
жеңсем го жакшы, жеңилсем ага көнөйүн.

Мелдештен кийин, болжолдуу менин оюмча,
азыркы кылган ишимдин шарты боюнча,
көптөгөн кызык кишилер менен жолугам.
Чечкенге кылам аракет, кокус коюлса,
кандайдыр баалуу сунуштар менин алдыма.
Кереги анын тийээрин билсем калкыма.

Кыскасы, бир ай ичинде үйгө кайтаармын.
Көргөндүн баарын божурап сага айтаармын.
Азыр мен сенден өтүнөм, өтө-ө өтүнөм:
«Баш кошом» деген сөзүңдү менден кайта алгын.
Мен сени абдан сүйгөнүм үчүн, жообумду
теттири бердим. Болгонун анын орундуу,

билесиң, жаным, жакында, ооба жакында.
Чыныгы сырдын баарысын жазып катымда,
почтадан салып жиберем. Аны алган соң,
катып кой бекем, сабыр кыл, күткүн шашылба.
Кайсы бир күнү туюмуң менен туясың,
келди деп маалы, катыма колду сунасың.

(Уландысы кийинки санда)

Эсиңе келбесең, эртен жок болосуң?

Ысмайыл КАДЫРОВ,
КР маданиятына эмгек
сиңирген ишмер

Азыркы ааламдашуу процессинде көптөгөн тил жоголуп баратканы белгилүү. Ар бир тил өз улутуна ыйык. Ар бир эл ата-бабасынан мурас калган тилдин бузбай аздектеп сактоого, кезегинде чыпчыргасын коротпой өз небере-чөбөрөсүнө өткөрүп бергенге аракеттенет. Тилин сактап калуу кайсыл мамлекеттин болбосун ар бир жаранынын милдети болуп саналат. Анткени сүйлөнүп турган тилдин касиети артат. Канчалык көп сүйлөнсө, тил ошончолук байыйт. Ал эми тилин жоготкон эл улутка тиешелүү касиетин да жоготуп, акыры өзү да жок болот. Улуттук тилди мыкты билгенде гана улуттук аң-сезим өнүгөт. Мекенчилдик сезим ойгонот. Ошондуктан ар бир улуттун билимдүүлөрү өз тилин өнүктүрүүгө, жоготуп жибербегенге аракеттенишет. Тил адамдын ата-мекени сыяктуу эле анын өтмүшү, учурдагысы жана келечеги менен тыгыз байланышкан, аны элден ажыратып кароого болбойт. Ошентсе да улам жаңы сөздөр кошулуп, тил өзгөрүп турат. Мисалы, мындан 500 жыл мурунку орус тилин азыркы орус калкы жакшы түшүнбөйт. Бардык эле тилдер ушундай. Жүз жыл мурда жашаган кыргыз тилип келсе, азыркы биздин сөздөрүбүздү түшүнүшү кыйын. Ошентсе да кыргыз тили көп кылымдардан бери өзгөрбөй келет. Анткени кыргыз тилинин сөздүк уңгусу өзгөрбөйт. Сөздүн уңгусун так билсең болду, ага ыңгайга жараша мүчө улай берсең болот.

Дүйнөлүк тилге айланган англис, француз, испан, кытай, орус сыяктуу тилдер үчүн тилди сактап калуу проблемасы азырынча жок. Бирок, тилдин тазалыгын сактоо, жаңы кирип жаткан терминдерди бир түргө келтирүү сыяктуу проблемалар бар. Ал эми кыргыз тили сыяктуу колдонуудагы, бирок жакшы өнүкпөй жаткан тилдер үчүн проблемалар өтө эле көп.

Улуттун тилинин бузулуу проблемасы дүйнө элдерин түйшөлтүп, эчен кылымдарды карытып келет. Орто кылымда Батыш Европадагы эл өз тилдерин кеңири колдоно албай, латын тили – илимдин тили катары колдонулган. Ал түгүл 18-кылымда эле Францияда француз тилинин абалы оор болуптур. 1790-ж. Францияда 25 миллион француз болсо, анын 6 миллиону гана француз тилин билчү экен. 1793-жылдан баштап гана Францияда француз тилин үйрөтүүчү мектептер ачыла баштаптыр. Ал эми Италия орто кылымда бирде Австриянын, бирде Франциянын колониясы болуп жүргөн. 1804-ж. Франциянын императору Наполеон Италиянын аймагына мамле-

кеттик тил катары француз тилин киргизген. 1860-ж. гана италиялыктар эркиндикке жеткен. Ошол мезгилде 25 миллион италиялык болсо, анын 600 миңи гана эне тилин билишчү экен. Ал эми кечээ эле, бир кылым мурда орус элинин эне тилине мамилеси таң калыштуу болгон. Алар ошол учурда французча билбеген орусту экинчи сорттогу адам катары эсептеп калышкан. Элестетсек, орус тилин артык көргөн азыркы биздин ахыбалда болгон. Булар акыры арына келип Россияда 18-19-кылымдарда орусча таза сүйлөөгө тилчилер гана эмес бүтүндөй интеллигенция көз салып турган. Алардын катарында жазуучулар, дворяндар, офицерлер, окумуштуулар, дин кызматкерлери да болгон. Бүгүнкү күндө Россияда ар бир сөзгө маани берип, орус тилинин таза сүйлөнүшүнө кам көрүшөт. Ал түгүл орус тилинин колдонулуучеги улам кеңейишине мүмкүн болушунча аракет кылып жаткандары баарыбызга белгилүү.

Францияда бир жарым кылымдан бери мыйзам боюнча ар бир француз улуттук тегине карабастан мектепте француз тилинде окуганга жана полиция, сотко французча гана кайрылууга милдеттүү. Биз дагы ушундай зарылчылык жаратмайын кыргыз тилин өнүктүрө албайбыз. Негизи бардык эле өлкөдө өз тилинде сүйлөбөгөн киши иштей албайт. Мисалы, Россияда орусча билбесең жумушка орношо албайсың. Ошентип бул өлкөлөрдө жүргүзүлгөн реформалардын, улуттук аң-сезимдери ойгонуп, ар намыска келүүнүн натыйжасында француз, италян, орус тилдери дүйнөдөгү өнүккөн тилдерге айланганы баарыбызга маалым. Француз, италян, орус тилдери өнүгүп-өсүп, адабий тилге айланышы үчүн 2 кылым

керек болгон. Ал эми айрым элдер тарыхый жагдайларга жараша аргасыздан тилин жоготушса, аз-аздан башка тилге азгырылып отуруп өз тилин өлүү тилге айланткандар бар.

1952-жылы 21-февралда Бангладеште студенттер митингге чыгып, эне тилине мамлекеттик статус берүүнү талап кылышкан. Аларды полиция ок менен кубалап, 5-6 студент каза болгон. Ушул күндү 1999-жылы 17-февралда ЮНЕСКО “21-февраль – Эл аралык эне тил күнү” деп кабыл алган.

Дүйнөдө азыркы кезде 6000ден ашык тил бар. Алардын айрымдарынын жазуусу болсо, айрымдарында өз жазуулары жок. 80-жылдардын акырында Япониянын Хоккайдо аралында өздөрүнүн айну тилинде сүйлөгөн 8 гана адам калган экен. Бирок бүгүнкү күндө бул тил кайрадан жаралууда. Еврей мамлекети 300 жылдай жок болсо да, эли тилин унутпай иврит тилин калыбына келтиришти. Англияда болсо кельт тилинин бир диалекти – корник 1777-жылы жок болуп кетиптир. Бирок аны калыбына келтиришип, бүгүнкү күндө миңдей адам ошол тилде сүйлөшөт экен. Португалияда жыл сайын лингвисттер португал тилинин эрежелерин так сактоо, аны өнүктүрүү боюнча маселелерди талкуулашат.

Тилди өнүктүрүү үчүн элдин саны да чоң мааниге ээ. Калкынын саны аз өлкөлөр башка, өздөрү үчүн таасирдүү тилдерди расмий катары таанышат. Мисалы, Гондурас, Коста-Рика, Никарагуа, Уругвай, Парагвай – испан тилин, Чад, Бекан, Нигерия – француз тилин, Жаңы Зеландия, Либерия, Того – англис тилин, Ливия, Ливан – авар тилин расмий тил катары кабыл алышкан. Калкы бизге чамалаш – Латвия, Литва, Эстония,

Македония, Словения, Хорватия, Лаос, Монголия, Албанияда өздөрүнүн улуттук тилдери мамлекеттик тил болуп таанылган.

Кайсыл улуттун мамлекети болсо – ошол улутка кам көрүү мамлекеттин милдети, парзы. Мамлекеттеги эң маанилүү орган – Парламент. Ал ар дайым өз эне тилинде сүйлөйт.

Кыргыз мамлекетинин негизги милдети – кыргыз улутун сактоо жана анын келечегине кам көрүү. Кыргыз улутун сактабоо үчүн ириде улуттун тилин сактоо керек. Келечегине кам көрүү үчүн жаш муундун мекенчилдик, “мен кыргызмын” деп сыймыктанган улуттук рухий сезимин ойготуу керек. Антпесе азыркы балдар тили чыга электе эле телевизор, уюлдук телефон, Интернет аркылуу эне тилин эмес, англис, орус тилдерин угуп, тили эне тилинде эмес башка тилде чыгууда. Чет элдик оюндардын, көрсөтүүлөрдүн тилин көбүрөөк угушууда. Балдарга арналган башка тилдеги кызыктуу оюндар балдарды өзүнө тартып, көз каранды кылып, аң-сезимин башка нукка буруп коюп жатат. Демек баланын мээсинин ойлонуу жөндөмү орус, англис тилине көнүгүп, энесинин тили экинчи даражада калууда. Буга биринчи кезекте мамлекет тынчсызданышы зарыл. Орус мамлекетин мисалга алсак, орус тили дүйнөлүк тилдердин катарына киргенине карабай, дагы деле өрүшүн кеңейтип, мурдагы союздук республикаларда өз таасирин сактап келе жатканы бизге сабак болушу керек. Кыргыз мамлекети эгемендикке ээ болуп, кыргыз тили мамлекеттик статус алса да орус тили Кыргызстанда расмий катары эсептелинип турат. Россия орус тилинин тереңдеп киришине дагы кам көрүп, окуу китептерин күргүштөтүп бекер берип жатканы бизди ойлотподо, чолок акылыбызга жетпеди. СССР империясынын тили орус тили болуп, адам факторуна жакшы караганы менен акыры анын аймагындагы элди оруска айландыруу саясаты тымызын жүргүзүлүп, өз жемишин берип, эгемен өлкө болгонубузга отуз жылдан ашса да, орус тили дагы деле кыргыз жергесинде даң салып турганы, ошол элдин ийгилиги. Өз элинин келечеги үчүн көрүлүп жаткан камкордукту биз үйрөнүшүбүз керек.

Эне тилдин тагдырын ойлогонубуз – бул кыргыз элинин улут катары сакталышын ойлогонубуз, кыргыз мамлекетинин келечегин ойлогонубуз, элдин үрп-адатына, салт-санаасына, рухий дөөлөттөрүнө, б.а. маданиятына кам көргөнүбүз. Ошондуктан эне тилибизге болгон сезимибизди ойготолу. Биз өз тилибиз менен гана кыргыз боло алаарыбызды ойлонолу. Бекеринен залкар адамдар: Мирзо Турсун Заде «Эне тилин билбеген адам акылы кем балага окшош», Байдылда Сарногоев «Эне тилин билбеген элин сүйүп жарытпайт», Расул Гамзатов «Бүгүн авар тили жок болду десе, мен өлүүгө даярмын», Түркиянын белгилүү илимпозу, химия илиминин доктору, профессор Ариф Чаглар «Эне тилинде илим-билим кенчтерин өөрчүтө албаган, азыркы заманга жарашкан таалим-тарбияны өз тилинде ала албаган элдин келечеги анча жарык болбойт» деп айтышпаса керек.

РОМАН-ПРИТЧА – РОМАН-ЭСКЕРТҮҮ

(СУЛТАН РАЕВДИН «ТОПОН» РОМАНЫНЫН КӨРКӨМ ТАБИЯТЫ)

Ырысбек ЭШМАТОВ, КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун ага илимий кызматкери

Азыркы учурда, Султан Раевдин калеминен жаралган «Жанжаза» (–Б.: Турар, 2013), «Топон» (–Б.: Турар, 2018) романдары коомчулук тарабынан кыргыз прозасындагы жаңы көрүнүш, жаңы окуя катары кабыл алынып, таанылып жатканы: бир караганда, парадоксалдуу көрүнгөнү менен, анын мыйзам ченемдүү жагдайы бар экен. Өткөн кылымдын этегинде – токсонунчу жылдардын башында эгемендигин автоматтуу түрдө колго алган кыргыз эли ал мезгилде жаралган саясий-экономикалык, социалдык-психологиялык атмосфералардан улам, өлкөдө түп тамыры менен өзгөрүлүп, оодарылып жүрүп жаткан трансформациялык көрүнүштөрдүн маани-маңызын андап түшүнүүгө шаасы жетпеди. Советтер империясынын зор идеологиясынын күчтүү гипнозунан ойгоно албай турган кыргыз жазуучулары башмалдак атып, күндө кубулуп жаткан ал мезгилдин күрөө тамырын кармап, көркөм аң-сезимден өткөрүп, системалуу чагылдырып бергенге кудурети жетпей, шал болуп дымып отуруп берди. Советтик империя башка улуттар менен кошо кыргыз элин локомотив сыңары сүйрөп отуруп, дүйнөлүк цивилизациянын кан жолуна чыгарып койгон экен; андай жасалма абалыбыз урап, артты көздөй кулап, империянын кыйрашы менен кыргыз коомчулугунда табигый түрдө прогресстин ордуна регресс өкүмүн жүргүзүп, улуттук табиятыбыз кайра эле патриархалдык-уруучулук деңгээлге келип алды. Ошондо кыргыз жазуучуларынын көбү тарыхка кайрылып, алган объектилерин деле жакшылап үйрөнбөй, тарыхый жанрдын табиятын деле жакшылап өздөштүрбөй, жапырт тарыхый чыгарма жазып киришти. Жазуучулар журтунда жүрүп жаткан андай тенденциялык көрүнүшкө жаны кейиген сынчы Салижан Жигитов «кыргыз интеллигенциясынын көзү мандайынан желкесине карай жылып кеткенин» учурунда көзгө сая айтты. Бул эми, жакшы табылган метафора. Өткөөл мезгилдин духун дале да болсо залкар жазуучубуз Чыңгыз Айтматов «Тавро Кассандры», «Тоолор кулаганда» романдарында кармап, чагылдырып бере алды. Себеби, планетардык масштабда ой жүгүрткөн дүйнөлүк деңгээлдеги жазуучубуз мезгилге карата кыраакы мамиле жасап, турмуш тереңине сүңгүп, турмуш чындыгын көркөм чындыкка айландыра билүүдө даанышман жазуучунун кыял чабыты, интеллектуалдуу деңгээли, профессионалдык даярдыгы замандын түрүн бииктен туруп көрө билген кеменгер абалда болгону мезгил өткөн сайын даана баамдалууда... Мезгилдин духун кармай билүү, мезгилге жараша сөз айтуу, көркөм электен өтө ала тургандай, системалуу чагылдырып берүү вазийпасы андан кийин эле жазуучу Султан Раевдин шыбагасына тийди. Султан Раевдин рухий жактан жетилүүсүнүн жөнү башка: анын да өмүрүнүн көбү союз мезгилинде өттү, жазуучу катары ал да союз мезгилинде таанылды; империялык бийлик өз күчүн жогото баштаган сексенинчи жылдардын этегинде Сул-

тан Раев тырмак алды чыгармаларын окурмандарына тартуулай баштаган («Күн кармаган бала». «Ала-Тоо», 1989, №9). Анан, мезгилдин өзгөрүшү менен жазуучу катары Султан Раев да өзгөрүп, батыш, чыгыш адабиятын, маданиятын өздөштүрүп; дүйнөлүк деңгээлдеги ар кыл адабий агымдарды, түрдүү философиялык окууларды, доктриналык концепцияларды окуп үйрөнүп, тереңин өздөштүрүп, дээрлик жыйырма, отуз жылдык чымырканган чыгармачылык изденүү түйшүгүн башынан өткөрүп жатып, чейрек кылымдык көжөлгөн эмгектин натыйжасы, үзүрлүү акыбетти катары «Жанжаза» (2013), «Топон» (2018) романдарын жаратты. Жазуучу аталган эпикалык туундуларында учурдун күрөө тамырын, духун жаземдебей кармап, системага келтире, каймана-метафоралуу амалда – ар кыл поэтикалык ыкмалардын эсебинен азыркы турмуштун реалдуу көрүнүшүн сүрөттөп көргөзгөн – ошондон, Султан Раевдин прозасынын реализми зор... «Жанжаза» романындагы эпизоддо: «...Сайбагыла! Мен сульфазинди жаман көрөм! Сайбагыла!...» – деп, эңгезээрдей эки эркекке ал бербей жулунуп жаткан кыз, сульфазин денесине сайылгандан кийин жоошуй түшүп, көшүлүп уйкуга кетет. Уйкуга төнүп баратып, түш көрөт; түшүндө «...адамдардын ызы-чуусунан кулагы тунуп, жылаңайлак, жепжеңил ак көйнөкчөн көчөдө баратты...», ...бутунда, ал гана эмес колунда кишен, чоң көчө ызгыт түшүп, эки тарабы быкпырдай кайнаган элге толуп чыккан... Ал Байыркы Римдин көчөсүндө баратканын эми сездим... Клеопатраны Римдин көчөлөрү менен (дарга асканы) алып баратты... Клеопатрага жакын келгендер анын бетине түкүрүп, ашата сөгүп, андан маашырлана, кудум эле маскарапоздун парадын өткөрүп жаткандай, Байыркы Римди башына кийип алышкан... Кыз кайсы абалына мындай жазаны тартып жатканына түк түшүнө албай койду..., бул кыздын өз аты бар, татынакай аты бар, болгону эле жиндиканага түшкөндөн бери эле бул Клеопатра деген ат ага жармашкан (кыздын ички дүйнөсүнөн чыккан "Я - ее второе "Я" - деген үнүн эске алсак - кыздын түшүндөгү (көмүскө дүйнөсүндөгү) Клеопатранын образы - кыздын "алтер эгосу") Аны да жиндикананын чоңу койгон...» – деп баяндагандай, – кыз түшүндө өзүнүн экинчи «Менин» – Клеопатраны – чынында, түшүндө өзүн көрүп жаткан... (чыгармада кейипкерлердин ар биринин (көмүскө) табиятында тарыхый инсандардын кейпин алып жүргөн алардын экинчи «Менинин» образдары параллель берилген; анткени, ошол образдарды көтөрүп жүргөн кейипкерлер – жандүйнөсү оорулуу невроз, психоз адамдар...; болбосо, логикага чейинки (прагматикалуу) адамдын аң-сезими менен түш көрүү өзгөчөлүгү жөнүндө айтылуу анималисттик (жан жөнүндө) окууну негиздеген дүйнөлүк этнографисттер Д.Фрэзер менен Э.Тайлордун окуусуна таянсак; уйкадагы адамдын жаны денесинен бөлүнүп чыгып, кайсы жерлерди кыдырып, кимдер менен жолугуп, эмнелерди башынан өткөрсө, уктап жаткан адамдын түшүнө да ошол нерселер кирет дегендей ой-жорум кыз уйкага кеткен мезгилде күчүнө келип, кыздын бейаң дүйнөсү аркылуу – түш дүйнөсүндөгү метамарфоза мыйзамы аркылуу Клеопатранын жаны кызын жандүйнөсүнө оошуп келип, жайгашып жатканы; болбосо, айтылуу К.Г.Юнгдун «аналитикалык психология» илиминдеги «коллективдүү бейаң» окуусуна ылайык; кыздын түш дүйнөсүндө – бейаң табиятында «архетип образ» ойгонуп, өзүн түштүн образ-символдорунда туюнтуп жатканы...) – анан, кыз – «...капысынан Жиндилер өлкөсүнүн паашасын көрдү, анын жанында аялы отурду, негедир өзүнүн сүйгөн жигитин, жиндилер өлкөсүнүн паашасынын уулун көрө албады. Көрө албаганы, ал коңшу

өлкөнүн паашасынын кызына үйлөнүп, бул кургур кызды анын атасы жиндиканага тыгып салууга буйрук берген. Ошондон бери ал ошол жиндиканада...

...Жиндилер өлкөсүнүн паашасы менен ханышасын котологон калың эл сүрмөгө алып текши: «Октавианга даңк! Императорго даңк» – деп кыйкырып жатты. Эң кызыгы римдиктер бу император Октавиан эмес эле, Жиндилер өлкөсүнүн паашасы экендигин да таңазар албай, жин тийгендей бакырып жатты. Паашанын таз маңдайында лавр жалбырагы, башында алтын таажы, колунда Римдин алтын белгиси, мойнуна алтын чынжыр тагылган.

Кызды Капитолий аянтындагы сечкедеги дарга алып келгенде баягы жаалданган элдин сүрү ансайын обо жарып чыкты. Ушул саатты күтүп турган римдиктердин кымгуут түшкөн абалы, адамдык жек көрүүнүн туу чокусундай көрүндү. Клеопатрага болгон ошол жек көрүү сезиминде адамдын жырткычтык каны ойноп турду...» (223-277-бб.) «... түш көрүү көмүскө аң-сезимден чындыкка окшошуп кеткен түш дүйнөсүнүн алкагынан нагыз реалдуулукту табууга мажбурлайт.» – деп, Америка акыны Д.Ашбери айткандай (Америка. / 1987., январь, №362. С.52), кыздын каймана-метафоралуу-символдуу-образдуу баяндалган түш дүйнөсүнүн призмасы аркылуу (себеби, кыз өңүндө эмес, түшүндө (бейаң абалында) нагыз реалдуулугуна келет; кыздын өңү эмес – түшү реалдуу) автор азыркы мезгилдеги кыргыз дүйнөсүнүн нагыз реалдуулугун окурманга көзгө сайып көрсөткөндөй «жылаңач» абалында ачып берип, көрсөтүп жатат; көрсө, аянт толо жаалданган эл – бүтүндөй бир өлкө жиндиканадай – психиатриялык клиникадай; ал эми аянттагы ошол кымгуут түшкөн элдин массалык психоздон улам, кызга болгон жаалдануусу «адамдык жек көрүүнүн туу чокусунда» көтөрүлгөндөй абалга келип, алардын «сезиминде жырткычтык каны ойноп тургандай» болгон садизм абалына жеңдирген аянттагы кылкылдаган эл – бүтүндөй бир өлкөнүн жиндилериндей – психиатриялык клиниканын пациенттериндей сүрөттөлүп жатышы – азыркы кыргыз коомунун саламаттыгы психикалык жактан мандемдүү экенин каймана-метафоралуу абалда туюнтуп, философ-психолог Эрих Фроммдун усулуна салып, (андан айрымасы, жазуучу коркөм-образдуу көйүндө) улуттун социалдык абалы оорулуу экенин айтып, аныктап, көрсөтүп жатат (Фромм.Э. Здоровое общество. / Психианализ и культура. –М.: Юрист., 1995).

Жогоруда сөз болгон эпизоддо сүрөттөлүп өткөндөй, кашка баш паашанын аянттагы кылкылдаган элдин козушуна шыкак болуп турган көрүнүшү... Алкандай улуттун коомдук жактан жиндеп кетиши – масштабдуу алганда, анча деле чоң көрүнүш эмес, ага салыштырмалуу, жалпы адамзаттын камтып турган бүтүндөй бир дүйнөнүн «жиндеп кеткени», кандай болот?.. Бул – ушундай туташ келген-системалуу (тотальный) көрүнүш.

Султан Раев «Жанжаза» романында козгогон бул өзөк идеясын «Топон» романында улантып, тереңин ичкериден иликтеп, кенен козгойт: романда сөздүн түз маанисинде эле дүйнө жиндеп кеткенин (баамыңыздабы?): реалдуу жашообузда деле «дүйнө жиндеп баратат», «дүйнө жиндеп кетти» деген туюнтмаларды көп айтып, көп колдоно баштадык) көркөм иликтөөгө алган... Ошого ылайык, Султан Раевдин «Топон» романынын универсал мүнөзү, универсал табияты бар; андай дегенибиз, жазуучу роман-притчасында улуттук алкактан жогору көтөрүлүп, жалпы адамзаттык дөөлөттөр, жалпы адамзаттык көйгөйлөр жөнүндө сөз айтат; притчада адамзат тарыхы ассоциативдүү абалда окурмандын эсине элес-булас эске келип, эске түшүп тургудай абалда сүрөттөөгө жетишкен: башкача айтканда, жазуучу

өзүнүн өзгөчөлүү табияттагы шарттуу көркөм дүйнөсүн – моделин жараткан; биздин пикирибизде, ошол модель жазуучу тарабынан адамзат тарыхына карата атайын эле пародиялуу абалда жаратылган.

Султан Раев Американы ачып жаткан жери жок, дүйнөнү деле жазуучу катары алгач сүрөттөп жаткан Султан Раев эмес; жөн гана, постмодернисттик адабияттын өзүнө таандык белгиси экен – дүйнөлүк мифтердин, дүйнөлүк деңгээлдеги классикалык жазма адабияттын үлгү-моделдеринин арсеналдарынан пайдаланып, постмодернист жазуучулар ошондой даяр моделдердин эсебинен ооздору жаратчу чыгармалардын архитектурасын куруп-жаратышат. Султан Раевдин «Топон» романынын жалпы архитектуралык курулушу да ошол тенденцияга негизделген; башкача айтканда, даяр моделдердин конструкциясынан романдын структурасы жаралган. Романдын негизги сюжеттик агымын – архетип өзөгүн Ыйык китептерде (Библия-Куранда) жазылган; Кудайдын аяны менен үстү жабык сал жасап, ага жандыктарды түгөйү менен жайгаштырып, дүйнөнү топон суу каптаган мезгилде жашоону аман алып калган Ной (Нук) пайгамбарым жөнүндөгү окуя түзөт (Фрэзер Д.Д. Фольклор в Ветком завете (Великий потоп), 1985. –С. 63–160).

Жаңы мезгилдин философу Ф.Ницше «Антихристианин» (1888) чыгармасында «Кудай жок. Кудай өлдү» – деп жар салган. Андан мурун немец эстетиги Жан-Поль Кудай жок экенин айтып чыкса, ага таңазар албай коюшкан. Ф.Ницше сөзүн учурунда айтыптыр, коом анын сөзүн кабыл алган. Кызыгы; Ницшеден мурун да, Ницшеден кийин да адамдардын динге болгон ишеними жашап, чиркөө коомдо өз кызматын аткарып жатса, анда, Ницше эмне үчүн мындай жыйынтыкка келип жатат. Көрсө, Ницше алдыда Кудайсыз курула турган атеисттердин цивилизациясы жакындап калганын көзү ачыктык менен көрө билип, айтып жатыптыр. Адамдар жашоосунун тарыхый кырдаалдарынан кездешүүчү реалдуу-тарыхый шарттардагы андай реалдуу-тарыхый учурларды эске алсак, Султан Раевдин «Топон» романындагы чыныгы адамдарды (же, биологиялык түзүлүштөгү адамдарды) куугунтукка алып, өзгөчө, Кудай сөзүн айткан дин адамдарын жазалап, айкаш жыгачка керип өлтүрүп, кырып, жоюп, чыныгы адамдардын жашоосун кысмакка алган жасалма адамдардын өкүмзордукка негизделген жогорку технологиялуу цивилизациясы – чыныгы адамдарга үстөмдүк жүргүзгөн жасалма адамдардын жашоо образы – романдын чордонунда романдык алкакта автордун айтайын деген негизги идеяларын, ойлорун туюндуруп турган, ошону менен бирге азыркы цивилизациянын чордонунда болуп жаткан реалдуу көрүнүштөрдүн, драмалуу окуялардын өзөгүндө жаралган кризистүү жагдайлардын, проблемалардын өзүн курчутуп, ушундай гипер көрүнүштүү, шумдук фантастикалуу поэтикалык элементтердин жардамы аркылуу жазуучу өз көркөм аң-сезиминин кыялынан токуп-жараткан жасалма адамдар цивилизациясы жөнүндөгү каймана-метафоралуу баяндар, сюжеттик окуялар аркылуу көкүрөгүндө жүргөн көйгөйлүү негизги ойлорун туюндуруп, окурманга жеткирген; (француз жазуучусу Альбер Камю «Чума» романында чуманын образына көп жактуу символдук маани чөгөргөн сыяктуу) Султан Раев да жасалма адамдар цивилизациясын туюндурган метафоралуу сюжетке – жасалма адамдар образына синтездүү табияты бар көп жактуу символдук маани чөгөргөн.

Каганат курган элдин урпактары бүгүн неге мажирөө?

Канышай АБДЫБАЛИЕВА, Педагогика илимдеринин кандидаты, доценти

Улут – өз эне тили менен гана улут. Анын руху, жан дүйнөсү, каада-салты, ариет-намысы, тарых толкунунда өзүнүн улут катары сакталышы да тилге байланышкан. Тилдин жоголгону – ал элдин, улуттун жок болгону.

Өз заманында биздин заманга чейинки беш кылым мурдагы, Кытай булактарына таянсак, “Азиянын арстандары” аталган кыргыздын түпкү аталары – эрдик таскагын тарых агымында таасын калтырышкан.

Кийинкилери империя – каганаттарды түзүп, мухиттен-мухитке, деңизден-деңизге чейинки ортолукту ээлеп, күркүрөгөн доорлорду өткөрүшкөн.

Манас тарыхы, анын доору кыргыз улутунун түбөлүктүүлүгүнүн айтамгасы эмеспи!

Ошол көңкү, түптүү, баатыр, жоокер, каганат курган элдин урпактары бүгүн неге мажирөө, майез, өз кадырын барктабаган, каада-салтын сыйлабаган, эне тилин так билип, саймедиреп сүйлөй албаган муунга айланды деп, түн уйкум бөлүнөт.

Анын себептерин үңүлө издейм, өз алдынча айрымдарын төмөнкүгө белгилейм:

1.Тыштан берилген таасирлер – күчтүү өлкөлөрдүн, жери кенен, дымагы катуу, капчыктары калың, эли арбын өлкөлөрдүн экономикалык, саясий, диний, руханий басымдары;

2.Ичкериден же өзүбөздөгү, быкшыган аксоолор – кыргыздардын көпчүлүгүнүн “ылдый баш”, ыкшоо, келечегине ишенбөөчүлүк маанайы, калк тагдырына кайдыгерлиги, башкаларды оңой эле ээрчиме, оомалыгы.

3.Эгемендик жылдары жерибиздин, өз жаратылышыбыздын кен байлыктарын туура, үнөмдүү пайдалана албай, “Оозубуздан алды-

рып”, “Шарт ушул” деп, шалдайып олтуруп берген жетекчилерибиздин шалаакылыгы;

4.Көпчүлүк эл катмарынын коррупцияга белчесинен батканы, Чалакайым, карамүртөздөрдү, эне сүтүн оозанбагандай эне тилин чанган, демек, кыргыз дилин өз тулку боюна сиңире билбегендерди бийлик орундарга шайлап, кайра алардан азап чеккен эссиз эл болсо, бизче болоор...

Кыргыз үчүн, өлкөнүн бүтүндүгү үчүн жанын, канын аябай мекен чегинде курман болгон баатыр жоокерлер – биринчи кезекте руху күчтүү, духу бийик, тили так, көз карашы айкын, келечегин даана көрө билген инсандар.

Аларга карапайым элинин, кадыр билги мугалимдердин, тил сактап, дил уюткан энелердин атынан башымды жерге чейин ийип, таазим кылам!

Тынч жашаган кыргыз элин басынтып, жерин басмырлоого алган зөөкүрлөргө сөзүмдү октоп, каргыш айтам:

Ок сөз

Оо, Жер – эне!
Сен ыйыксың.
Ыйыктыгың ченемсиз!
Мекен – ыйык!
Мекениме эл – эгиз.
Байланышкан,
Тилек, ою,
Дене-бою,
Жан – жүрөк.
Өмүр чиркин,
Бир өзүңдөн башталып,
Өлүм дагы,
Түбү келип,
Жалгыз сага баш иет.
Сени коргоп,
Башын саят,
Баатырлар.
Тамчы канын
Нур жүзүңө себелеп.

Ар бир элге,
Өз үлүшү буюрган.
Аяп аны,
Карегиндей айланып,
Ата, бабам,
Сактап келген бапестеп.

Карөзгөйдүн,
Жумурунда кан кайнайт.
Үзүп-жулуп,
Багынтсам деп момунду.
Бирок алар,
Чөгүп кетет карайлап,
Булуңунда мухит –
Тарых, доорумдун!

Э-эй, ант урган,
Эммомали Рахмон!
Жана анын артындагы,
колу түктүү,
капчыгы чоң,
Ач көз, түркөй жексурлар!
Тынчтык күнгө,
Ок жаадырып,
Бейпил айыл,
Жапжаш чырпык,
Өмүрлөрдү жалмаган.
Каргыш айтам силерге:
Бабам Манас,
Каныкейдин,
Жалдуу жүрөк,
Уулдарын жоготуп,
Зарлап калган,
Аталардын,
Муңданышкан,
Энелердин атынан!

Сыздайт жүрөк,
Сызгырылат көз жашым.
Курман болгон,
Жарандарды жоктогон.
Желмогуздар
Жутат бир күнү өз башын,
Жомоктогу,
Ажыдаарга окшогон.

...Жыйнап элдин,
Үмүт, оюң, максатын.
Согуш өртүн,
Өчүрүүгө октолом!
Алааматты,
Басуу үчүн ОК болом!

«МАНАС» МАЖАРСТАНДА

**Памирбек Казыбаев,
Алыкул үй – борборунун жетекчиси**

«Манас» үчилтигин изилдеген мажар окумуштуулары саналуу гана. А дегенде 1906-жылы Дьёрдь Алмаши кыргыз жергесиндеги сапарында буту уруусунун аты белгисиз манасчысынан Каракол тегерегинде жазып алган (Чоюке манасчы болушу мүмкүн). Анын көпчүлүгү кийин экинчи дүйнөлүк согуштун учурунда дайынсыз калат. Ал эми азыраак үзүндүсү “Келети Семле” (Чыгышка көзкараш) деген мажар журналында жарык көргөн.

Кийин «Манасты» которууну 1970-жылдары «Европа» басмасы Иштван Мандоки Коңурга (1944-1992) тапшырган болчу. Бирок, ал иш бүтпөй калганда кыскартылган түрдө Анна Беде жана Имре Башки төрт миндей саптан турган үзүндүлөрдү которушуп, «Манас» кыргыздын баатырдык ыры» деген аталышта 1979-жылы Будапешттеги «Европа» басмасында чыгарылган.

Даут Шомфаи Кара 1995-жылдан бери манасчылык өнөрдү изилдей баштап, Таластагы Асанкан Жумалиевден жаздырып алса, 1999-жылы Караколдогу Шаабай Азиз уулу менен жолугуп, кандайча манасчы болгону жөнүндө маектешип, тасмага тарткан. Ошондой эле 2006-жылы Каба Атабек уулу менен да жолугуп видеога түшүргөн.

2013-жылда Ференц Папчактын демөөрчүлүгү менен Даут Шомфаи Кара «Манастын ырын» (Бексултан Жакиевтин кыстырылган варианты боюнча) 18573 сап которуп, түшүндүрмөлөрүн жазган. “Манас” кыргыздын баатырдык эпосу”, Молнар басмасынан 2017-жылы жарык көргөн.

Митингинин төрт бурчу

Төлөгөн КАРЫКЕЕВ, сатирик

Митинги деген качан пайда болгон өзү? Калп айтпасам, Эсесердин убагында эле төрөлгөн болуш керек. Мөлтүрөгөн, эненин бөлөк эч ким өбөлөк демократтар менен карылыгы жеткен, бирок бир койлук алы калган партократтардын ортосунан пайда болгон тирукмуш дешет сакалы санына жеткен тарых изилдөөчүлөр. Сойлоп жүрүүчүлөр классына кирүүчү, акыл-эси алты соттук жер сыяктуу чакан, билими ошол бет аарчыдай участоктун кызыл китебиндей жука, кээде ошондой эле кызыл китеби менен бир нече ээси бар сыяктуу талаш жана бөлөк-бөтөн дешет «шапкесин» эчак алып коюп, топтусун бири-бирине кийгизип көнгөн шылуун ортонхандар.

Кандай болгон күндө дагын митинг деген азыр мите куртка айланды. Масалиевдин убагында Адам ата менен Обо энеге алма сунган жыландай азгырык болсо, Акаевдин убагында жаңы келген цирктей кызык, бирок акча төлөп кире турган театрга кубулуп кетти. Көп узабай куулуп да кетти. Ал эми Бакиевдин убагында гардеробу жок

бул театр түз эле коркутуп-үркүтүүчү караңгы бөлмөсү бар аттракционго айланып, далай жүрөк согуудан калды же чет өлкөдө бирөөнүн үйүндө корголоп жашады.

Ал эми бүгүнкү? Бүгүнкү митингинин өңү кандай? Кыргызда: «Эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө», - деген сөз бар эле. Ошол кездеги куйруктар убакытты айлакерлик менен айландыра салышып, бүгүнкү өпкөгө болуп чыга келди окшойт. Бүгүн алышым керек, бүгүн жешим керек, бүгүн жашашым керек. Эртең эмне болсо, ошо болсун деп көк союлдай ийилбейт десең. Эмикинин митингиси сокур ичегидей элдин ичине байкатпай кирип алып, сол жагына жамбаштап жатып алып, өзүнө керек маалда оодарылып-оодарылып коюп атышат. Эл байкуш өңү-башы бырышып-тырышып, түйүлүп жатып калчудай болуп эмне кылышты билбейт. Мындай учурда жакшы хирургдан өтөрү жок дечи, кесип ыргытып жибергенге. Тилекке каршы, биздин айылда андай хирург да жок болуп атпайбы. Трагедиябыз ушунда болуп жатат, туугандар!..

ЫСТОЙ! ИСМИРНА!..

Атантөөлөр жана тайлакжайдактар

Балдар чоңоюп атат, атанелер улгайып баратат. Илгертенге ушундай болуп келген дечи, бирок да, шумдугуңгур, интернет деген бал-лээ кайдан чыкты, эй?.. Иликтеп көрсөм, илгерки заманда интернет деген жети баштуу желмогуз эгерим жашаган эмес экен. Шондуктан, атасы менен энеси кайсы жайлоодон кошулганы белгисиз болуп атыры. Желмогуз экенин ушундан бил – карысын да, жашын да бузуп атат бул наадан. Илгери биз бала кезде бир сындырым токоч менен тоо-ташта ойноп, кезээрип курсак ачканда гана үйгө келчүбүз. Атане-биз жууп-тазалап, тамагын берип, жомогун айтып жаткырып койчу. Жаздыкка баш тийип-тийбей уйкуга кетчүбүз... Азыркы балдарды «наабарот» үйдөн сыртка чыгаралбайсың, Уктабайт! Интернетти тиктеп отурат үйдө. Жалгыз өзү «караңгы тамда». Жардам берейин десең, интернеттин тилин билбейсиң. Ахала-махала деп догурунсаң да түшүнбөйт экен, эжекең... Эмне кылышты билбей атабыз. Жогорку техникеден шунурду сууруганды жана лямпичкени ары-бери бураганды гана билебиз. Башкасына

мээ жетпейт. Булар болсо кайрале сайып алышат да отурушат. Тиктешип. Минтип отурса, келерки муун кантип үйлөнөт да, кантип турмушка чыгат? Отуздун кырына жетип жетпей чачы агарып, чамасы соолуп жатып калып атат, эй!.. Анан кантип элдин саны өсөт? Чынын айтыш керек, интернетсиз жашоо өтпөй калды буларда! Жасалма жашоо от алып, чыныгы турмуш «тупикке» тыгылып калды. Чыныгы жашоонун акыркы үлгүлөрү – мына биз эле калдык, ыя! Шонүчүн, бизди сактагыла! Бапестеп баккыла. Кабелтең-кабелтең пенсия коюп каржылагыла. Орден-медал, сыйургаал ыйгаргыла. Бирден «Запорожес» болсо да астыбызга тарткыла. Бекер дарылагыла. Биздей бенсийенерлердин өмүрлөрү узун жана кызыктуу болсун деп кудайдан тилегиле. Болбосо бир күнү ары карап кете берсек «А» десе «Б» деп, айгыр десе бээ деп, оозуң кана десе мурдуну чукуп жалдырап тура берип, нагыз жашоо эмнекенин билбей тукумкурут болосуңар! Такышто, ойлонгула, жашбаштар, ойлонгула!..

(Сандан санга)

16

Адабий көңүрө

Алыкул үй-борбору, Шандор Петөөфи жана Памирбек Казыбаев

Памирбек Казыбаевди билген бар, билбеген бар. Эсеби маселен, мен жакшы билем го дечүмүн. Өткөндө редакцияга келиптир. Качантан бери теңтуш мамиледеги Памир байке-биз менен эмнени сүйлөшмөк элек... Албетте, кыргыз поэзиясынын реформатор акыны, тагдыры тайкы, таланты күч же тагыраагы гений акыны Алыкулду, андан кызыл-кызыл алыскы бир боорубуз, элим, жерим, эркиндигим деп, жашынан жайраган, венгр же Ма-жарстандын революционер акыны, батышта бир кез “Сүйүүнүн пайгамбары” атыккан, арзуунун алп акыны Шандор Петөөфини кеп кылдык, өмүр таржымалы окшош, кайран эки улуу таланттын чыгармачылыгын айтып, курган көңүлдү төп кылдык.

Памир байке биздин кеңседен анча алыс эмес, Сокулук-10 дарегиндеги өзү жетектеген “Алыкул үй-борборуна” ээрчитип барды. Кудая тобо, улуу акын төрүндө жан берген ушул ыйык коломтонун босого-сун биринчи аттап турам. Ырлары көкүрөгүмдө тирүү жүргөн Алыкул абабыз да тирүүдөй сезилеби... Дайымкыдай ага багыштап окуп жүргөн куранымды окудум. Уялдым. Береги жанымда отурган Памир Казыбаевден башка мүлдө кыргыз унутуп кароосуз калгандай комсоо, жупуну үй үчүн уялдым...

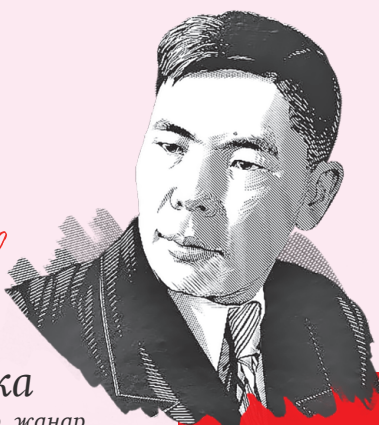
Дагы да кудайга шүгүр Памир Казыбаев бар экен. Канчалаган жылдардан бери талбай этпей кайтарып, ондоп-түздөп, кулпулап, гүлдөрүн өстүрүп келген бир кыргыз бар экен. Памиркең да жөн жүрбөй бы-йыл 70 жашка чыгып келиптир. Бар бол, кыргыздын намыстуу уулу!

Анан да бу кишинин дымагы күч, Шандор Петөөфи дейт, “Алмашинин изи менен” деген китеп чыгарып жатам дейт, анан да көп эле белгилүү мажарларды санады, кыскасы, Кыргыз-Ма-жар боордоштук жана достук борборун түзөт дейт. Ансыз да жалындуу акын Петөөфинин ырларын которуп, береги “Сулууга” деген ырын канчадан делбиреп жатка айтып келаткан мен адабият достугуна жантагыман жата калып дегендей макул болдум, алыс калган эки тууган элдин көпүрөлүк милдетин колдон келишинче аркалоого, мына ушул Памир Казыбаев деген талбаган мекенчил калемгер менен бирге бел байлап, ишке кирдик.

Р.с.: Газетабыз жарык көрөөр алдында, мамтил комиссиясынын төрагасы К.Осмоналиев өзү Памирбек Казыбаевдин 70 жаш курагы менен куттуктап, “Кыргыз Тили” төш белгиси сыйлыгын даярдап койгонун жана жакында белгиле-не турган эки элдин боордоштук иш чарасында тапшыраарын билдирди.

Дүйшөн КЕРИМОВ

Алыкул
Осмонов

Табият жана музыка

Өмүр кең, солуйт гүлдөр... өчөр, жанар,
Бат карып, бат эскирип, бат жаңыраар.
Эмесе, бул дүйнөгө туулуу менен,
Кайрадан ар адамдын өлмөйү бар.

Өлүм ак, пейли сараң, көңүлү тар,
Күчү жок, бирок мени коркута алар!
Себеби мен өлгөндө ордум басат,
Менден соо, менден жакшы, акылдуулар!

Кубанам, туулуп-өскөн заманыма,
Барабар бир сагаты, бир кылымга!
Урабас менин дагы кирпичим бар,
Көз жеткис анын чымыр катарында.

Курбума, ини-агама рахмат айтам,
Биз чын эр, бул турмушка жашап кайткан.
Кан төккөн зор майдандын жыйынтыгы,
Мынакей, түбөлүккө улуу майрам.

Бул бүтсүн, айтар сөзүм төмөнкүдөй,
Анчалык оорчундуу эмес, жөпжөнөкөй:
Кантейин жазмыш күчү руксат бербейт,
Заманга иштер элем далайга өлбөй.

Ах, чиркин, биздин көндүр кандай таттуу,
Бүгүнкүдөн эртеңкиси рахаттуу!
Табият жана анын музыкасы,
Күн санап кандай сулуу, кандай шаттуу!
27.XII – 1944, Койсары

Ысык-Көл

Жаш белем...
Тентек белем... Ысык-Көлүм,
Ойноктон толкунуна каз, өрдөгүн.
Жаз күнү, күн батарда карап турсаң,
Уялчаак кызды өпкөндөй сергийт көңүлүң...

Шок белем,
Ойнок белем, Ысык-Көлүм,
Кубанган, кубалатып өзүнө өзүн...
Кечинде жалгыз келип карап турсаң,
Жуткандай жайлоо жеин, сергийт көңүлүң.

Жараган
Күлүккө окшоп көп жол басып,
Бүркүттөй, нечен бийик зоолор ашып.
Кымыздай чөйчөгүнөн сапырылып,
Жаштыктай күр-шар этет көбүк чачып.

Ак шуру
Күмүш алкак тоо кызындай,
Шарактайт, жорго минип мени карай.
Шарп этип, чала-була тийип кетип,
Тартылат кайра артына, уялгандай...

Көл тынчыйт...
Толкундары тарап-тарап...
Бизге окшоп, согушу жок күндү самап.
Эртеңки ыракаттуу келечекке,
Турмуштун дал өзүндөй тунук карап.

Ар кандай,
Күн батарда көл укмуштуу,
Кандайдыр жана салкын мындагы уу-чуу...
Кечээги өтүп кеткен балалыктай,
Аралдын ар жагына сүзгөн ак куу.

Жараган,
Күлүккө окшоп көп жол басып,
Бүркүттөй, нечен бийик зоолор ашып.
Кымыздай чөйчөгүнөн сапырылып,
Жаштыктай күр-шар этет көбүк чачып.

4.II – 1945, Койсары

Шандор Петөөфи

Булуттар

Куш болсом, учуп жүргөн канат күүлөп,
Булутта жүрөр элем дайым учуп.
Же болсом табияттын сүрөтчүсү,
Дайыма тартпас белем сени булут.

Сүймүн, жолун тосуп күтүп турам,
Умсунам, салам айтып колум сунам.
Баратса жылып өтүп, “кайыр кош” деп,
Көп тиктеп, ээрчий карап көңүл бурам.

Асмандан сүзүп жүрөт жолу менен,
Булуттар досторумдай көргөн менин.
Билишет алар мени, ал гана эмес,
Билишет менде болгон ой тилегин.

Мен дагы далай көрүп байкагамын,
Мейкинде каалгый жылып баратканым.
Күнөөсүз бейиштеги балага окшоп,
Койнунда кечтин көшүп уктаганын.

Көргөнүм далай жолу каарын чачып,
Калдайып чагылганын жаркылдатып.
Тайманбас жоокерге окшоп ак булуттар,
Согушка чакыргын шамалга айтып.

Ай көргөм, бетине кан чачыраган,
Ооруган жаш баладай алсыраган.
Булуттар башып жөлөп, чочулашып,
Бир тууган эжесиндей жалдырган.

Байкадым, бардыгынын сырын чечип,
Эбактан баарын сүйгөм боорумду эзип.
Запкысы, назиктиги, улуктугу,
Кылымдык сүйүү берген, таасир этип.

Эмнеге анын сүрдүү агымдарын,
Эч ойсуз кабылдоого мен даярмын.
Анткени ар убакта жаңы жана,
Билемин булуттардын таржымалын.

Анткени ал бир кербен учуп жүргөн,
Көзүмө окшоп кетет баарын көргөн.
Булутта болгон нерсе көзүмдө бар,
Чагылган жана көз жаш мөлтүрөгөн.

Которгон: Акун АШИРОВ

Сулууга

Өтө ширин, эң артык,
Өбүшүүдөн эмне артык.
Өзүн көздөй бек тартып,
Өөп турсаң сен балкып.
Андан өткөн эмне бар,
Айтсаң боло эрке жар.

Көрк болбойбу гүл деген,
Көрктөндүрөөр түр менен.
Аял болсо шат болсун,
Назик болсун, чак болсун.
Өзүңө окшош каракаш
Өбүшкөнү бат болсун.

Тартып турса сүйгөн жар,
Чагылгандай күйгөн бар.
Өбүшүүнүн өртүнөн,
Өнө боюм көлкүгөн.
Эч ким сендей өппөгөн а,
Эргип барам көк менен.

Жаным өпсөң өзүң өп,
Жарыкты өчүр тезирээк.
Караңгылык жарыктан,
Канча жакын көрүнөт.
Өрт кезиңди кызганба,
Эрип барам, кысканда...

Которгон: Эрнис ТУРСУНОВ

Оорулуу акын

Оорулуу акын,
Ойго жакын,
Ооруп алсыз олтурат.
Акын, акын,
Акын баркын –
Өлүм билбей кол сунат.

Оорулуу акын,
Сөздөрү алтын,
Алсыз, жалгыз олтурат.
Кантсин акын,
Ак кагаздын
Бетин ырга толтурат.

Оорулуу акын,
Өмүр артын
Каламына калтырат.
Билген достор,
Жан жолдоштор,
Эстесин деп бир убак.

Оорулуу акын,
Соолук баркын,
Эми билип тамшанат.
Кимдер келет,
Кимдер кетет,
Келүүчүгө из калат.

Оорулуу акын,
Ойлоп акын,
Бизден журтка не калат?
Биз өлөрбүз,
Бирок өчпөс –
Жазган ырлар төрт сабак.

Заман калыс,
Эрдик намыс.
Керек болор,
Берели.
Жан бүткөнчө –
Кадырлайлы,
Ата менен энени.

6.I – 1945, Койсары

Кыргыз тили

Кыргыз Республикасынын
Президентине караштуу
Мамлекеттик тил жана тил саясаты
боюнча улуттук комиссиянын газетасы

Башкы редактор:
Дүйшөн КЕРИМОВ

Нөөмөт тел.:
0(504) 14 04 92

КР Юстиция
министрлигинде
катоодон өткөн. №1381
Жарыяланган
автордук материалдар
редакциянын көз
карашын билдирбейт

ДАРЕГИБИЗ:
720040, Бишкек шаары,
Бөкөнбаев көчөсү, 182
Гезиттин эсеп-кысабы: ОАО
Дос-Кредобанк фил. “Берекет”
БИК 121008 р/с 1212000300007078
ОК ПО 24637707
ИНН 00104200810048

“Учкун” ААКнын
басмаканасында басылды.
Бишкек шаары,
Ибраимов көчөсү, 24

Буюртма: 2867
Нускасы: 3000

№11
(285)

30
11
2022

kyrgyztili@mail.ru

